

Stanislovas Buchaveckas

Holokaustas Vilkaviškio apskrityje: Pilviškių žydų bendruomenė ir jos likimas 1941 m.

Lokaliniame tyrime nagrinėjami su nacių vykdytu holokaustu susiję įvykiai didelėje Pilviškių gyvenvietėje (Vilkaviškio apskritis), tiriami kai kurie specifiniai giluminiai aspektai, kuriems nepakanka vietos straipsnyje apie holokaustą apskrityje ar dar didesnėje teritorijoje.

Pilviškiuose XIX a. ir XX a. pirmojoje pusėje buvo didelė žydų bendruomenė. Jai iki 1940 m. teko svarbus vaidmuo Lietuvos Užnemunės žydų (litvakų) kultūriniame gyvenime, viso to krašto ir valstybės ūkyje. Pilviškių valsčiaus ir miesto žydų bendruomenės istorija nutrūko 1941 m., kai dauguma jos narių buvo sušaudyta gretimos Šakių apskrities Baltrušių kaime.

Straipsnyje trumpai primenama Pilviškių žydų bendruomenės istorija. Kiek leidžia archyvinė (daugiausia Lietuvos ypatingojo archyvo baudžiamųjų bylų) ir kita medžiaga bei straipsnio apimtis, siekiama rekonstruoti 1941 m. vasaros ir rugsėjo mėn. įvykius, susijusius su aptariamą bendruomenės sunaikinimu, kuris kai kuriais esminiais bruožais skyrėsi nuo holokausto proceso kitose Lietuvos provincijos vietovėse, papildyti daug neatsakytų klausimų turinčią žydų žūties Užnemunėje istoriografiją.

IVADAS

Lietuvoje nacių vykdyto holokausto vyksmą sunku nagrinėti tiek kaip visos Europos žydų tragediją Antrojo pasaulinio karo įvykių kontekste, tiek kaip vieną to sudėtingo laikotarpio Lietuvos istorijos temų. Tai pasakytina ir apie klausimus, kylančius tiriant žydų bendruomenių žūtį atskirose Lietuvos apskrityse, miestuose, miesteliuose ar valsčiuose. Tiesa, lokaliniai tyrimai geriau išryškina vietos gyventojų dalyvavimo ar vengimo dalyvauti nusikaltimuose žydams faktus ir tendencijas, žydams suteiktos pagalbos atvejus, antisemitinius ir žudikiškus nacių pareigūnų veiksmus ir iniciatyvas. Tačiau būtent holokausto Lietuvoje vokiško veiksnio analizė, remiantis mūsų šalies archyvų medžiaga, vis tiek palieka daugiausia klausimų netgi gilinantis į atskirų teritorinių žydų bendruomenių sunaikinimą. Istoriografijoje (tiek Lietuvos istorikų, tiek ir užsienio tyrėjų) nėra gerai faktografuoti ir susisteminti Lietuvą okupavusių Vokietijos nacių (holokausto priemonių, žydų getų ar trumpo sulaikymo ir žudynių organizatorių karo komendantų, operatyvinių padalinių karininkų, kitų vokiečių įstaigų pareigūnų)

ir 1941 m. vasarą vermachto užnugaryje paliktų vokiečių kareivių (būta jų dalyvavimo kankinant žydus, taip pat egzekucijose atvejų) veiksmai.

Atkurti tikrovei artimesnį ir objektyvesnį nacių okupacijos laikotarpio (nacmečio) įvykių vaizdą sunku ir dėl to, kad nacių pareigūnai daugelį įsakymų persekioti ir žudyti žydus duodavo žodžiu, o vokiečių saugumo policijai buvo nurodoma veikti užkulisyje. Tad tarsi užkeikimas nemažai išlikusios galios tebeturi 1941 m. vokiečių saugumo policijos ir SDA operatyvinės grupės (vok. *Einsatzgruppe*) vado SS brigadenfiurerio Franzo Walterio Stahleckerio 1941 m. siekis, kad po žudynių „viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligšiolinį komunistų terorą ir žydų priespaudą. [...] Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsivalymo tendencijas ir nukreipti jas tinkama vaga, kad valymo operacijos [žydų žudynės. – S. B.] pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išvaduoti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“¹

Nors nacių operatyvinės ir kitos okupantų struktūros siekė maskuoti savo įsakymus ir veiksmus, jų vaidmuo holokausto Lietuvos provincijoje procesuose matyti net iš Lietuvos ypatingajame archyve esamų pokario sovietmečio baudžiamųjų bylų. Tačiau tose bylose labai mažai duomenų apie vienoje ar kitoje vietovėje žydus persekiojusius, diskriminavusius ir žudžiusius konkrečius vokiečius – aukštesnius pareigūnus ir karininkus, eilinius operatyvininkus, žandarų grupės ar karo komendantūros kareivius ir tarnautojus, kelias savaites ar mėnesius stovyklavusio armijos dalinio karius. Apie

vokiečių veiksmus suimtieji ar liudytojai beveik nebuvo klausinėjami. Retoje baudžiamojame byloje galima aptikti žydų žudynes organizavusių ir vykdžiusių vokiečių pavardžių. Be to, su tais vokiečiais tiesiogiai bendravę ir apie juos kiek daugiau žinoję lietuviai, 1941 m. ėję aukštesnes civilines ir policines pareigas, retai patekdavo į „Smeršo“ ar NKVD–NKGB areštines ir kalėjimus. O eiliniai policininkai ar varomų į viešuosius darbus žydų arba jų geto saugoti pasitelkti kiti vyrai ne ką žinojo apie valsčių, miestą ar apskritį kontroliavusius vokiečius, kurie už neklusnumą ir įsakymų nevykdymą vietos gyventojams ne tik grasino represijomis ir mirties bausmėmis, bet ir vykdėdavo jas. Beje, istoriografijoje dar beveik nėra rašyta apie nacių okupacijos pradžioje tvyrojusią ir civilių žudynėmis paženklintą baimės atmosferą (tikslingai ar sporadiškai diegiamą įvairių okupacinių vokiečių struktūrų) kaip labai svarbią priemonę pajungiant Lietuvą ir jos gyventojus Trečiojo reicho vadovybės interesams ir nacių nusikaltimams. Šis Vokietijos okupuotos Lietuvos žmonių kasdienio gyvenimo 1941 m. vasarą ir rudenį aspektas, kaip ir nemažai kitų netyrinėtų ar mažai tirtų klausimų, ateityje turėtų padėti objektyviau analizuoti veiksmus, turėjusius daugiau įtakos holokausto eigai, ypač provincijoje.

Kaip matysime iš kai kurių pokaryje nuteistų pilviškiečių baudžiamųjų bylų, didelę dalį tų vyrų naciai klausta ir grasinimais (pasinaudodami konkrečiais asmens baimės jausmu) pavertę izoliuotų ar į darbus varomų žydų sargybiniais ir konvojuotojais į žudynių vietą. Tik, skirtingai nei kai kuriose kitose vietovėse, kuriose vokiečių karininkai stengėsi kuo daugiau vietos gyventojų, patekusių į žydų konvojuotojus, padaryti dar ir žudikais, Pilviškiuose tokiomis tapo tik vienas kitas. Tačiau talkininkauti naciams varant ir saugant žydus irgi buvo nusikaltimas.

Kelių dešimčių pilviškiečių tardymo protokoluose surašyti kaltinamųjų ir liudytojų parodymai labai prieštaringi. Atidžiau panagrinėjus, aiškėja, kad dalis jų (ar kai kurių protokolų fragmentai) neatspindi 1941 m. tikrovės, yra netikslūs ar net melagingi. Tikrovės neatitinkantys liudijimai ir jais grįsti kaltinimai atsirasdavo pilviškiečių baudžiamosiose bylose dėl nacių okupacijos pradžioje kalintų lietuvių ar išsigelbėjusių žydų kerštavimo. Kartais liudytojai suklydavo netyčia (ypač kai perpasakodavo, ką apie 1941 m. įvykius girdėjo iš kitų žmonių) arba vertėjas netiksliai išversdavo pasakytą teiginį. Falsifikuotų parodymų atsirasdavo ir tardytojui įrašius tai, ko apklausiamas asmuo nepasakė. Taip daryta dėl to, kad sovietų represinės sistemos pareigūnai siekė nubausti kuo daugiau „vokiškųjų okupantų talkininkų“, taip pat dėl kitų subjektyvių priežasčių, susijusių su žmonių nuostatomis ir veiksmais. Tad neretai suimtųjų kaltė buvo padidinama dėl neteisingų ar neteisingai užrašytų pirminių liudijimų, kuriais buvo remiamasi ir karo tribunolo teismo posėdyje. Be to, dažnoje pokario baudžiamojose bylose matyti tendencija 1941 m. vasarą „tėvynę išdavusiems“, raudonarmiečius ar sovietų aktyvistus sulaikiusiems vyrams priskirti ir kitų nusikaltimų, kurių suimtieji nepadarė (bet mušami prisiimdavo kaltę pasirašydami protokolą). Todėl, aiškindamiesi galimo vietos gyventojų dalyvavimo ar nedalyvavimo vienoje ar kitoje susidorojimo su Pilviškių žydais stadijoje tikrumą, kiekvieną baudžiamąją bylą kaip šaltinį turime vertinti įdėmiai ir kritiškai. Pažymėtina, kad nemažai 1941 m. su holokaustu susijusių pilviškiečių buvo iš dalies reabilituoti jau sovietmečiu (ir stalinizmo metais, ir kiek vėliau). Tada, keliems liudytojams atsisakius kai kurių savo ankstesnių parodymų, bent formaliai nuo tų asmenų buvo nuplėšta žudiko etiketė. Jie tapo tik nacių talkininkais. Dauguma jų

1941 m. tik epizodiškai saugojo ar konvojavo žydus. Tačiau vietiniai žmonės juos ir vėliau vadino žydšaudžiais.

Medžiaga apie nacių veiksmus prieš Pilviškių, kaip ir kitų vietovių, žydus taip pat labai fragmentiška. Tardytojai, apklausdami liudytojus ir suimtuosius, į baudžiamųjų bylų apklausų protokolus daugiausia įrašydavo tai, kas susiję su 1941 m. įvykiuose dalyvavusiais vietos gyventojais. Kai kuriuose pilviškiečių, padėjusių okupantams diskriminuoti ar net ir žudyti savo kaimynus žydus, tardymo protokoluose užrašytas vos vienas kitas sakiny, iš kurio sužinome žudynes organizavusio ar komandą šauti į sustatytus prie duobės žydus išrėkdavusio vokiečio pavardę arba apie kitų vokiečių pareigūnų, kareivių ar fotografų buvimą egzekucijos vietoje. Tačiau iš baudžiamųjų bylų, susijusių su 1941 m. įvykiais Pilviškiuose, visumos galima ne tik atkurti esminius žydų bendruomenės sunaikinimo elementus, bet ir kai ką sužinoti apie tame nusikaltime dalyvavusius vokiečius. Taip pat galima suprasti nacių čia taikius taktiką įtraukti kai kuriuos vietos vyrus į veiksmus prieš žydus, iš pradžių – diskriminuojant ir sunkinant gyvenimo sąlygas, vėliau – iš dalies atskiriant nuo kitų gyventojų. Tačiau tipinis žydų getas Pilviškiuose nebuvo įsteigtas. 1941 m. liepos mėn. klojime laikinai izoliuoti vyrai galėjo iš savo namiškių gauti maisto. Žydų moterys su vaikais ilgą laiką gyveno ne sargybos saugomame gete, bet savo, o vėliau – vokiečių nurodyto kvartalo namuose.

Iš panaudotų šaltinių ir fakto, kad vietos žydų naikinimas užsitęsė ilgiau, galime daryti prielaidą, kad tam įtakos turėjo atskirų vokiečių struktūrų tarpusavio nesutarimai. Vienos jų (kariuomenė, o gal ir nacių civilinė administracija) norėjo Pilviškių žydus ilgiau panaudoti kaip darbo jėgą, kitos (operatyvinės formuotės, gestapas) – kuo greičiau raportuoti savo vadovybei apie vietovės ar apskrities „išvalymą nuo žydų“. Apie tokią

trintį galima spręsti iš išsigelbėjusių Pilviškių žydų atsiminimų. Juose taip pat galima rasti tyrimą lengvinančių svarbių žydų diskriminavimo ir izoliavimo duomenų, nes įvykiai iki masinių žudynių baudžiamosiose bylose yra mažai aprašyti.

Su Pilviškių žydų tragedija susiję įvykiai nepateko į 1941–1944 m. dokumentų rinkinį „Masinės žudynės Lietuvoje“, nors tuometis Komunistų partijos istorijos institutas buvo gavęs nemažai medžiagos apie naciams „spręsti žydų klausimą“ (tai viena iš vokiečių pareigūnų vartotų formuluočių susirašinėjant žydų naikinimo klausimais) padėjusius pilviškiėčius. Matyt, kilo abejonių dėl XX a. septintajame dešimtmetyje iš KGB archyvo atsiųstų baudžiamųjų bylų fragmentų objektyvumo atspindint 1941 m. įvykius Pilviškiuose ir dėl demaskuojamiems „buržuaziniams nacionalistams“ (nors dauguma jų buvo iš žemųjų socialinių sluoksnių) priskiriamo kaltės laipsnio ar žudiko vardo. Tad ta medžiaga nebuvo panaudota nė vienoje rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ dalyje. Tik antroje dalyje pateikiamame LKP istorikų sudarytame vadinamosios Lietuvos SSR teritorijoje vykusių žydų masinių žudynių sąrašė paminėtas Šakių apskrities Barzdų valsčiaus Baltrušių kaimas ir nurodyta, kad čia 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. nužudyta „apie 1000 vyrų, moterų ir vaikų“², bet neparašyta, kur nužudytieji gyveno. Anksčiau išleistos pirmosios sovietinės enciklopedijos straipsnelyje apie Pilviškius nurodyta buvus 1800 aukų³. Tačiau abiem atvejais, kaip sovietų istoriografijoje buvo įprasta, jų tautybė nenurodyta. Žydų masinių žudynių vietoje pastatytų paminklų užrašai aukas teapibūdindavo kaip „tarybinius piliečius“. Nužudytų Pilviškių žydų skaičius labai įvairuoja pokario metų pažymose ir suvestinėse, vėlesnėse enciklopedijose ir kituose leidiniuose. Reikia pažymėti, kad, palyginti su kitų vietovių aprašymais demaskuojant

1941 m. „buržuazinius nacionalistus“, Pilviškių žydų tragedijai mažai dėmesio skyrė sovietinė lietuvių periodika. Joje galima rasti tik vieną kitą temai tinkamą straipsnį. Pavyzdžiui, yra 1963 m. vykusį Kazio Kaminsko parodomąją teismą aprašantis straipsnis, tačiau ir jame žydų tautybė pradingsta „tarybinių žmonių“ sąvokoje⁴.

Iš tekstų, parengtų išsigelbėjusių Pilviškių žydų atsiminimų pagrindu, tyrimui buvo reikšmingas Josefo Rosino pasakojimas, kurį iš anglų kalbos išvertė ir internetiniame Pilviškių portale pateikė Valius Staugaitis⁵. Tie atsiminimai svarbūs tiriant 1941 m. įvykius Vilkauskio apskrityje ir Užnemunėje (pietvakarių Lietuvoje). Taip pat naudotasi kita elektroninėje erdvėje prieinama Izraelio Yad Vashemo ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejų, Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos interneto svetainės medžiaga, kitais šaltiniais ir istoriografijos darbais.

Nesant su naujais archyviniais faktais susijusių argumentų, straipsnyje nekar-tojami ankstesniuose leidinio „Genocidas ir rezistencija“ numeriuose – 2009 m. Nr. 2(26), 2010 m. Nr. 1(27) ir Nr. 2(28), 2011 m. Nr. 1(29) – Raseinių ir Šiaulių apskritims skirtuose straipsniuose⁶ pateikti 1940–1941 m. laikotarpio (bolševikmečio ir nacmečio pradžios, įskaitant antisovietinį 1941 m. Birželio sukilimą) įvykius Lietuvoje vertinantys teiginiai ir kai kurios principinės autoriaus nuostatos dėl 1941 m. vasaros ir rudens įvykių, taip pat holokausto temai skirtos istoriografijos (Kazimiero Rukšėno, Solomono Atomuko, Dovo Levino, Sauliaus Sužiedėlio, Arūno Bubnio, Alfonso Eidinto, Valentino Brandišausko, Christofa Dieckmanno, Alfredo Rukšėno, Kęstučio K. Girniaus ir kitų autorių darbų) apžvalga. Apibūdindami Pilviškių žydų bendruomenės sunaikinimą nušviečiančius įvykius, aiškin-simės čia įvykdytų nusikaltimų schemą ir bendrybes, neabejotinus faktus, iškelsime kai

kurias prielaidas. Taip pat trumpai aptarsime talkininkavimo ir netalkininkavimo naciams bei kai kurias kitas temos problemas.

PILVIŠKIŲ (VALSČIAUS) ŽYDŲ BENDRUOMENĖ

Pilvišok (*Pilvishok*) – taip Pilviškių gyvenvietę vadino joje gyvenantys ir kitų miestų bei vietovių žydai. Teigiama, kad žydai Pilviškiuose apsigyveno ne vėliau kaip XVIII a. viduryje. Palyginkime – Vilkaviškyje žydai įsikūrė XVII a. ar net XVI a. pabaigoje. Kai 1620 m. čia buvo pastatyta katalikų bažnyčia, netrukus (apie 1623 m.) iškilo ir didelė sinagoga. Tačiau Pilviškiuose pirmieji žydai galėjo apsigyventi ir po 1655 m., kai rusų kariuomenė įsiveržė į Vilnių ir aplinkines apskritis (pavietus). Gyventojai iš čia bėgo į Užnemunę ir dalis joje liko. Tada gyvenvietė prie Pilvės ir Višakio upių santakų su Šešupe ūgtelėjo⁷.

Prie prekybos kelių, vedančių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės į Prūsiją ir kitas Europos šalis, auganti Pilviškių gyvenvietė iš pradžių buvo patogi žydų prekybininkams, užėigų ir nakvynės namų savininkams ar nuomotojams plėtoti savo verslą. Vėliau svarbių kelių į Vilkaviškį, Šakius, Kauną, Marijampolę, Kalvariją sankirtoje buvusi gyvenvietė žydus viliojo galimybe užsiimti amatais, teikti kredito ir banko, kitas paslaugas. Susidarė žydų kahalas, t. y. bendruomenė. Išeivių iš Judėjos palikuonis apsigyventi Pilviškiuose skatino ir 1792 m. kartu su miesto herbu suteikta renovacinė savivaldos privilegija (Magdeburgo savivaldos teisių vietovei suteikta dar 1536 m.)⁸. Teigiamos įtakos augančiai gyvenvietei turėjo du dešimtmečius galiojusi vokiška miestų tvarka, kada Užnemunė XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje priklausė Prūsijai. Tada Pilviškiai buvo apibūdinami kaip

valdovo (Prūsijos karaliaus) miestas. 1810 m. jame gyveno 592, 1827 m. – 888 žmonės. Nemaža dalis miestiečių turėjo būti žydai. Jų kahalas augo sparčiau už bendrą miesto gyventojų skaičių. 1851 m. buvo surašyti 1559 Pilviškių gyventojai, iš jų 984 žydai. 1858 m. statistikoje – 1621 miestelėnas, iš jų 432 lietuviai, 178 vokiečiai, 1011 žydų. 1860 m. iš 1812 gyventojų 1139 buvo žydai. Jų skaičius, jei tikėsime statistika, buvo sumažėjęs po 1863 m. sukilimo (1865 m. surašyti 1568 gyventojai, iš jų 976 žydai)⁹. Kaip teigia Algimantas Miškinis ir kiti tyrėjai, XIX a. (kaip ir anksčiau) miestuose žydų gyveno daugiau, nei būdavo nurodoma. To priežastis – pati žydų bendruomenė pateikdavo valdžios įstaigoms netikslius savo kahalų narių duomenis, taip siekdama sumažinti mokesčių naštą.

Postūmį miestui augti davė į Prūsiją ir Berlyną nutiesta geležinkelio linija. 1862 m. buvo pastatyta Pilviškių geležinkelio stotis. Pilviškiuose gyvenę žydai sėkmingai darbavosi kaip įvairių sričių amatininkai, steigė ir plėtojo didesnes įmones. Aplinkinių miestelių ir kaimų kitų tautybių gyventojai pasitikėjo medicinos paslaugas teikiančiais Pilviškių žydais. XIX a. antrojoje pusėje Pilviškiai tapo vienu iš Lietuvos Užnemunės miestų, kurio dauguma gyventojų buvo žydai. XIX a. pabaigoje Pilviškiuose vyko dideli turgūs ir prekymečiai. Miestas buvo žinomas daugeliui stambių vokiečių ir rusų pirklių, kuriems talkino Pilviškiuose gyvenantys žydai – prekybininkai, pramonininkai ir kitų profesijų žmonės¹⁰.

Pilviškių žydai kelis kartus nukentėjo nuo gaisrų. Vienas jų kilo 1887 m., tada sudegė du trečdaliai miesto pastatų, tarp jų ir sinagoga, nuskurdo apie 300 žydų šeimų. Sudegę kahalų kvartalai buvo sparčiai atstatomi 1889–1894 m., o 1912 m. iškilo nauja mūrinė sinagoga. Dar vienas gaisras miesto žydus nuskriaudė 1906 m.¹¹

Nors ir patyrusi daug nuostolių, Pilviškių žydų bendruomenė buvo viena didžiausių Užnemunėje. Ji, be sinagogos, turėjo dar kelerius maldos namus ir mokyklas, teikiančias bendrąją ir religinę išsilavinimą. Žydų bendruomenės brandą XIX a. liudija faktas, kad 1885 m. mieste šalia konfesinio pobūdžio mokyklėlių atsirado valstybės remiama žydų pradžios mokykla (kaip privati veikė maždaug nuo 1840 m.). Lietuvių vaikai lankė rusišką mokyklą, o vokiečių – savo kalba dėstomą¹². Pilviškių bendruomenė garsėjo Užnemunėje kaip regioninio masto žydų kultūros židinys. Dera pridurti, kad Pilviškiai – daugelio žinomų žydų teologijos, politikos, kultūros ir kitų visuomenės gyvenimo sričių veikėjų ir verslininkų gimtinė arba miestas, kuriame jie ilgą laiką gyveno¹³.

1897 m. gyventojų surašymo metu žydai mieste taip pat sudarė daugumą. Tada Pilviškiuose gyveno 2335 žmonės, iš jų 1242 buvo žydai. Pilviškių žydų bendruomenė gausiausia buvo XX a. pradžioje. Carinės Rusijos valdžios laikotarpio pabaigoje miestas augo sparčiausiai. Pilviškiuose atsirado didesnių pramonės įmonių, daug jų priklausė turtingiems žydams. Vokietijos kariuomenės žvalgybos duomenimis, prieš Pirmąjį pasaulinį karą Pilviškiuose būta 3065 gyventojų, iš jų 1774 – žydai¹⁴. Tiesa, kasdienio gyvenimo tėkmėje Pilviškiuose žydų dominavimas kitų tautybių gyventojų atžvilgiu nebuvo toks akivaizdus. Mat su miestu beveik suaugo ir savotiškais jo priemiesčiais tapo keli lietuvių gyvenami kaimai ir dvarų sodybos. Tarp tokių priemiesčių – Dvarnieji (kartais rašoma Dvarniai) su keliais šimtais gyventojų. Kaimas galutinai susiformavo 1932 m. bežemiams čia išdalijus sklypus. Jo sodybos stovėjo prie kelių, kurie buvo Pilviškių gatvių tęsiniai, tačiau miestui nepriklausė. Nagrinėjamai temai Dvarnieji (šiandien irgi atskira gyvenvietė) svarbūs ir

tu, kad 1941 m. keliolika naujakurių kaimo vyrų atliko neigiamą vaidmenį susidorojant su Pilviškių žydaus, sudarė jų konvojuotojų ir sargybinių branduolį.

Miesto žydų bendruomenė sumažėjo per Pirmąjį pasaulinį karą. Po jo dėl bolševikų „eksperimento“ Rusijoje ir lenkams okupavus Vilnių nutrūko per Pilviškius plaukę prekių srautai. Padidėjo Pilviškių žydų emigracija (daugiausia – į Jungtines Amerikos Valstijas ir Pietų Afrikos Respubliką), prasidėjusi dar XIX a.¹⁵ Žydų tyrėjų duomenimis, 1921 m. mieste gyveno 909 žydai¹⁶. Per 1923 m. gyventojų surašymą Pilviškių valsčiuje būta 4582 žmonių, iš jų 961 žydas. Pačiuose Pilviškiuose 1923 m. buvo 2358, 1938 m. – 2874 gyventojai¹⁷. Tiesa, vėliau Pilviškių valsčius išsiplėtė prie jo prijungus panaikintų valsčių vietas, kuriose taip pat gyventa žydų.

Lietuvos Respublikos laikotarpiu (1918–1940 m.) Pilviškiai Užnemunėje išliko kaip svarbus provincijos masto amatų ir prekybos centras. Per jį, nors ir mažesniu mastu, buvo intensyviai prekiaujama ir su užsieniu. Vokietijos žydai turėjo ekonominių ryšių su Pilviškių verslininkais (žydaus ir lietuviais). Dauguma Pilviškių prekybos ir kito verslo įmonių tebe priklausė žydams. Nors su jais vis labiau konkuravo lietuviai, dėl to didesnio tarpusavio priešiško čia nebuvo. Dauguma miesto lietuvių ir vokiečių (pastarieji 1924–1928 m. čia pasistatė liuteronų bažnyčią) suvokė, kad žydai savo aktyvumu labai prisideda prie viso miesto plėtros ir visų gyventojų gerovės. Pavyzdžiui, vien 1935–1936 m. Pilviškių žydų verslininkai pastatė didelį, modernų kailių fabriką „Tigras“ (jame iš pradžių dirbo šimtas darbininkų, o vėliau – dar daugiau), elektrinę. Nepriklausomybės laikotarpiu be vietos žydų pastangų ir kapitalo nebūtų buvusi sutvarkyta Šešupės vaga, ją perkasant kanalais ir taip išvengiant potvynių nuostolių, pastatytas naujas tiltas.

Tada buvo sutvarkyta miesto aikštė, dalis gatvių ir šaligatvių, pasirūpinta jų apšvietimu. Aikštėje nesutelpant turgaus prekiautojams, buvo įrengtos dvi naujos turgavietės. Iškilio daug dviaukščių mūrinių pastatų. Trečiajame dešimtmetyje buvo atstatyta per Pirmąjį pasaulinį karą apgriauta sinagoga¹⁸. Pilviškiai įgijo nedidelio, modernaus miesto išvaizdą. Rūpintasi atgauti miesto teises, bet tam sutrukdė okupacijos ir karas.

1918–1940 m. Pilviškių žydai aktyviai dalyvavo ne tik sionistinių ir kitų įvairaus profilio savo tautinių organizacijų veikloje, bet ir miesto bei apskrities kultūriniame ir sportiniame gyvenime. Pilviškiuose jie organizavo daug bendrų su lietuviais ir vietos vokiečiais (pastarieji turėjo biblioteką, orkestrą) visuomenės renginių. Žydų jaunimo santykiai su lietuviais tapo glaudesni įsteigus Pilviškių žydų sporto klubą „Makabi“¹⁹. Nors tradiciškai buvo linkę į uždarumą, žydai natūraliai integravosi į visų tautybių Pilviškių bendruomenę. Tam įtakos turėjo visų miestiečių kartu atliekami darbai moderninant miestą, bendri profesiniai ir kitokie žydų ir nežydų interesai, mokymasis toje pačioje mokykloje, kasdienis bendravimas.

Mieste buvo keli konfesinio pobūdžio žydų švietimo ir kultūros židiniai; be religinio, jie teikė ir bendrąjį išsilavinimą. Konfesinėse mokyklose mokėsi daug vaikų. Dalis jų, baigusią žemiausiąją cheder mokyklą, mokydavosi aukštesnėje konfesinėje ješivoje. Didelis vaidmuo teko tik žydų vaikų lankomai Pilviškių valstybinei 2-ajai pradžios mokyklai (pirmasis numeris priklausė pradžios mokyklai lietuvių mokomąja kalba). 1920 m. sausio mėn. ji turėjo 175 mokinius (89 berniukus ir 86 mergaites) ir 6 mokytojus (vedėjas Samuelis Pošeliniskis). Nepriklausomybės laikotarpio pabaigoje 2-ojoje pradžios mokykloje veikė trys komplektai. 1940 m. pavasarį 97 žydų

mokinius mokė ir auklėjo 3 pedagogai: vedėjas Rachilė Kopilavičiūtė, mokytojai Jonas Lindė (atrodo, vardas ir pavardė sulietuvin-ti) ir Dina Geringaitė²⁰. Nemažai Pilviškių žydų jaunuolių aukštesnio išsilavinimo siekė žydų gimnazijose (dažniausiai – Kauno ir Vilkaiviškio), kai kurie – lietuviškoje Pilviškių progimnazijoje.

Nepriklausomybės laikotarpiu Pilviškių valsčiuje žydų gyventa ir už miesto ribų. Kaime jie daugiausia buvo įsikūrę vienkiesiuose arba dvarų sodybose. Čia žydai valdė nemažus žemės plotus. Jų savininkai žydai (dalis žiemą grįždavo į miestą) samdydavo darbininkus lietuvius. Tačiau daugėjo žydų, kurie ir patys dirbo žemės ūkio darbus²¹. Dauguma žydų ūkių buvo arti Pilviškių. Pačiame mieste taip pat daugėjo žydų žemdirbių. Nedideli šių ūkininkų dirbamos žemės sklypai daugiausia buvo priemiesčiuose. Iš turimų duomenų galima spręsti, kad 1918–1940 m. dalis valsčiaus žydų miestiečių kėlėsi į kaimą, įgijo žemdirbio įgūdžių. Šį procesą skatino socialiniai-ekonominiai veiksniai – lietuvių skverbimasis į tas profesines, ūkinės veiklos sritis, kuriose anksčiau miestuose ir miesteliuose vyravo žydai. Taip pat po Pirmojo pasaulinio karo pasikeitus valstybių sienoms žydams sumažėjo galimybių pelningiau užsiimti kai kuriomis verslo šakomis. Pilviškių žydų bendruomenės žemdirbystės istorijoje yra įdomių faktų, pasakojančių apie kelerius metus prie miesto veikusį mokomąjį kibucą. Jame kolektyvinio darbo įgūdžių turėjo įgyti išvažiuoti į istorinę Eretz Jisrael (Izraelio žemę) sumanę jaunuoliai. Žemės ūkio naudmenų turėjęsio Pilviškių kibuco nariai ne tik mokėsi ūkininkauti, bet ir atliko kitus darbus, kurių vaisiais naudojosi visi miesto gyventojai. Tarp tokių darbų buvo elektrinės prie Šešupės statyba, upės vagos reguliavimas, upės pakrančių ir miesto gatvių tvarkymas ir kt. Daug Pilviškių kibuco narių ir jo įsteigėjas Givatas Breneris

iki 1940 m. vasaros spėjo išvykti į Izraelio žemę²², kuri tuomet buvo daugiausia apgyventa arabų ir vadinosi Palestina.

Pilviškių valsčiaus žydų bendruomenę 1940 m. bolševikų okupacijos išvakarėse turėjo slėgti nerimas dėl ateities, nes ji per verslo su Vokietija ryšius anksti pajuto pavojaus ženklus. Jie labiau išryškėjo 1939 m. pabaigoje. Antrąjį pasaulinį karą sukėlusioms nacių Vokietijai ir bolševikų Sovietų Sąjungai nugalėjus Lenkiją ir pasidalijus jos teritoriją, naciai varė žydus iš užimto Suvalkų krašto. Kurį laiką tie žydai išbuvo tarsi niekieno žemėje prie Lietuvos sienos. 1939 m. pabaigoje–1940 m. pradžioje į Lietuvą nelegaliai ir legaliai pateko apie 2400 Suvalkų krašto žydų. Apie šimtą tokių išvartų atbėgėlių priglaudė Pilviškių žydų bendruomenė²³. Tad dėl emigracijos į užsienį ir dalies jaunuolių kėlimosi į kitas Lietuvos vietas sumažėjusi Pilviškių valsčiaus žydų bendruomenė 1940 m. pradžioje vėl padidėjo. Be to, Suvalkų krašto žydai savo pasakojimais tuo metu pilviškiečiams liudijo Lenkijos žydų persekiojimą. Dar anksčiau Pilviškių žydai sužinojo apie Vokietijos žydų kančias. Mat į Pilviškiuose vykstančius didelius turgus ir muges iš Vokietijos atvykdavo pirklių žydų. Smarkėjant žydų persekiojimui Vokietijoje ir varžant jų verslo galimybes, tie ryšiai menkėjo, kol visai nutrūko.

ŽVILGSNIS Į BOLŠEVIKMETĮ (1940–1941 M.)

1940 m. birželį visų tautybių Pilviškių gyventojai pateko į pribloškiančių įvykių verpetą. Lietuvos keliais riedėjo raudonarmiečių tankai ir sunkvežimiai. Nepavyko aptikti konkrečių faktų apie tuometines vietos žmonių nuotaikas. Iš turėtos medžiagos galima spręsti, kad ne tiek daug Pilviškių žydų džiaugsmingai pasitiko 1940 m. Lietuvą

okupavusius SSRS bolševikus. Dauguma pasiturinčių ar labiau išsilavinusių žydų nieko gera nelaukė iš milijonams žmonių gyvybę atėmusių „Stalino saulės nešėjų“. Į jų pinkles sovietų okupacijos pradžioje pateko tik nedidelė dalis žydų jaunuolių. Kai kurie iš jų vėliau tapo komjaunuoliais (tokių galėjo būti apie dvidešimt). Atrodo, kad tarp jų daugiau buvo merginų²⁴. Nedaugelio žydų aktyvumas su baime 1940–1941 m. įvykius stebėjusiems lietuviams sudarė klaidinančią įspūdį apie entuziastingai okupantus pasitikusius žydus kaip visumą. Kita vertus, žygiuojančius raudonarmiečius sveikino ir kartu su jais mitingavo ir dalis lietuvių. O Lietuvos kariuomenė, policija, įstaigų tarnautojai atėjūnams turėjo teikti visokeriopą pagalbą, taigi ir, jiems panorėjus, surengti mitingą ar parodyti filmą apie „nenugalimąją“ (armiją)...

Sovietų okupacijos pradžioje Pilviškiuose, kaip ir kitur Lietuvoje, prasidėjo „revoliuciniai pertvarkymai“. Jais Vilkaviškio rajono periodinėje spaudoje dar kartą „suspėta pasidžiaugti“ vos ne 1988–1989 m. Atgimimo sąjūdžio išvakarėse. 1940 m. birželio mėn. Pilviškių mastu apgauto žmogaus vaidmuo, panašus į tą, kurį naikinant Lietuvos valstybingumą atliko Vincas Krėvė, atrodo, bus tekęs Juozui Rimšai (skulptoriaus Petro Rimšos broliui). Jis, vykdydamas sovietų emisarų ir Vilkaviškio apskrities komunistų vadovybės nurodymus, „perėmė iš buv. viršaičio Stankevičiaus ir sekretoriaus J. Samuolio savivaldybės raktus“ ir pasivadino kolaboracinės valsčiaus tarybos pirmininku. Kiti du bolševikmečio pradžios vietos veikėjai – broliai Stasys ir Viktoras Borkiai. Pirmasis vadovavo valsčiaus komunistų organizacijai, antrasis – vietoj policijos suformuotai milicijai²⁵. Nuo tos lietuvių trijulės priklausė daugelio žmonių likimai 1940–1941 m. Tad kolaborantų piramidės viršuje buvo lietuviai. Atrodo, kad keliolika žydų, apie kurių eitas pareigas nepavyko rasti tikslų duomenų,

komunistų partijos kooptuotų Pilviškių valdininkų ir įvairaus rango komisarų sąrašuose ėjo antraeiles pareigas²⁶. Kai kurie žydai sugebėjo tapti nacionalizuotų savo buvusių parduotuvių ar įmonių vedėjais. Jei Pilviškių įmonei, kurioje dirbo daugiau žmonių, pagal bolševikų biurokratinės valdymo sąrangos principus prireikdavo komisaro, juo kartais skirdavo jaunesnį buvusio savininko žydo šeimos narį.

Labai skaudžiai žydai pajuto bolševikų prievartos poveikį savo gana autonomiškam švietimui²⁷. Veikiausiai dėl švietimo sistemos sovietizavimo 1941 m. rudenį pasikeitė Pilviškių 2-osios pradžios mokyklos vedėjas. Tas pareigas perėmė R. Levinienė, o kiti du pedagogai liko dirbti. Jau 1940 m. lapkričio pradžioje jie turėjo surengti tris dienas trukusį pompastišką „Didžiosios Spalių Revoliucijos sukaktuvių“ minėjimą²⁸. (Panašios propagandinės klišės buvo brukamos ir lietuvių mokykloms.) Mokykloje neliko pamokų hebrajų kalba ir judėjų tikybos klausimais. Dėl antireliginės propagandos pusiau legaliai galėjo veikti ir žydų konfesinės mokyklos²⁹. Dėl to padaugėjo Pilviškių progimnazijoje besimokančių žydų.

Lietuvą okupavusių bolševikų ir jiems talkinusių vietos aktyvistų politika ir veiksmai sustabdė ligtolinę pilietinės visuomenės brandą, priešino žmones tiek tautiniu, tiek socialiniu atžvilgiu. Tačiau dauguma Lietuvos gyventojų tokioms stalinistų užmačioms atsispyrė. Nėra duomenų, kad dėl bolševikų vykdyto žmonių supriešinimo 1940–1941 m. sovietų okupacijos laikotarpiu būtų pablogėję Pilviškių lietuvių ir žydų tarpusavio santykiai, kilę antisemitinių nuotaikų. Papildomą įtampą kėlė nebent tai, kad buvo nacionalizuoti keli lietuvių namai. Su jų panaudojimu kažkokiems „kolektyviniams“ tikslams (veikiausiai ideologinės propagandos ar kuriant kažkokias arteles, kurių veikla dažniausiai įgaudavo karikatūrišką išraišką)

buvo susiję keli žydų tautybės aktyvistai³⁰. Tačiau tai, kaip galima suprasti iš turimos medžiagos, neturėjo poveikio antisemitizmui plisti. Mat iš žydų taip pat buvo atiminėjamos (nacionalizuojamos) įmonės ir namai. Bolševikai atėmė turtingesnių žydų žemvaldžių turtą ir nusavino žemę. Žydai, kaip ir lietuviai, veikė antisovietiniame pogrindyje³¹. Pogrindžio apraiškų turėjo būti ir Pilviškių žydų bendruomenėje, kurioje būta daug sionistinės pasaulėžiūros išpažinėjų (neaišku, ar kas iš jų pateko į NKVD nagus). Pagaliau lietuviai matė, kad 1941 m. birželį buvo tremiami ir Pilviškių žydai. Tremtinių sąrašuose atsidūrė keturios žydų šeimos, iš jų trys – Leibos Ušpitzo, Mošės Marksono ir Meiro Šimbergo – buvo ištremtos. Jekutieli Friedmaną, vieną iš buvusių „Tigro“ fabriko bendrasavininkų, paliko kaip svarbų specialistą³², be kurio būtų strigusi gamyba. Daugumai žydų, pasak žydų istoriko D. Levino, „naujoji santvarka blogino pragyvenimo lygį ir sunkino kasdienio išsilaikymo sąlygas“³³.

Tebėra abejonių dėl tikslesnio žydų skaičiaus Pilviškiuose 1939–1940 m. Kai kuriuose leidiniuose tas skaičius (ar procentas) yra padidintas. Pavyzdžiui, JAV išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ rašoma, kad nepriklausomybės laikotarpiu žydai sudarė pusę miesto gyventojų. Tai įvairiais metais sudarytų 1200–1500 žmonių. Kitur skaičius yra pernelyg sumažintas, pavyzdžiui, rašoma, kad 1939 m. Pilviškiuose gyveno tik 700 žydų³⁴. Turima medžiaga leidžia teigti, kad Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo išvakarėse Pilviškių valsčiuje kartu su 1940 m. atbėgėliais iš Suvalkų krašto galėjo būti šiek tiek daugiau kaip 1000 žydų. Dauguma jų gyveno Pilviškių mieste, kiti – geležinkelio stoties gyvenvietėje ir kaimuose. Tautinė valsčiaus gyventojų sudėtis pasikeitė 1941 m. pradžioje daugumai vokiečių repatrijavus į Vokietiją ir į Pilviškius iš Suvalkų krašto atkėlus keliasdešimt rusų³⁵.

NACMEČIO PRADŽIOS YPATYBĖS

Pilviškiai nukentėjo jau pirmąją Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo dieną. 1941 m. birželio 22-osios rytą, tuoj po septintos valandos, vokiečių lėktuvai bombardavo ir apšaudė miestą ir geležinkelio stotį, šalia kurios raudonarmiečiai skaldė akmenis (matyt, įtvirtinimams statyti)³⁶. Atrodo, tada ar kiek vėliau užsilepsnojo ir sudegė katalikų bažnyčia (paskui kurį laiką nacmečiu katalikų pamaldos vyko liuteronų bažnyčioje) ir nemažai pastatų centrinėje miesto dalyje. Pilviškių sinagoga tada beveik nenukentėjo³⁷.

Pilviškiai buvo toje Užnemunės dalyje, kurioje 1941 m. Raudonajai armijai pavyko šiek tiek pasipriešinti (kitaip nei pietinėje Užnemunėje, iš kurios vokiečių smogiamieji motorizuotieji daliniai greitai pasiekė Nemuną ties Alytumi). Per susirėmimus su vokiečių kariuomene gerokai nukentėję ir į dešinįjį Šešupės krantą pasitraukę raudonarmiečių daliniai birželio 23 d. rytą gynybines pozicijas buvo užėmę ir Pilviškiuose bei jų apylinkėse³⁸. Per mūšius, nors ir nelabai smarkius, Pilviškių miestiečiai ir kaimų gyventojai patyrė materialinių nuostolių, buvo užmuštų ir sužeistų žmonių.

Kai birželio 23 d. vokiečių kareiviai pasirodė Pilviškiuose³⁹, miesto pakraščiuose ir prie jo prigludusiuose kaimuose ir miškuose dar buvo daug demoralizuotų raudonarmiečių. Besiblaškančius sovietų kareivius vokiečiams padėjo išgaudyti kai kurie buvę šaulių organizacijos nariai. Dalis buvusių šaulių karo išvakarėse buvo susitelkę į nedideles antisovietinio pasipriešinimo pagrindžio grupes. Tose Pilviškių valsčiaus vietovėse, į kurias iškart neįžengė vermachto daliniai, ne ilgiau kaip dienai ar pusdieniui rezistentai virto sukilėliais. Tačiau juos tikslingiau būtų vadinti savanoriais apsauginiais (apsaugininkais)⁴⁰. Mat nei Pilviškiuose, nei valsčiuje

sukilimo veiksmų tikrąja to žodžio prasme (susirėmimų ir pan.), atrodo, nebuvo. Tų savanorių grupelės gelbėjo gyventojus ir jų turtą nuo galimo padrikai besitraukiančių raudonarmiečių plėšikavimo, kai kur juos apšaudė. Nemažai vokiečių užnugaryje atsidūrusių sovietų kareivių net nebandė priešintis ar slėptis ir pasiduodavo menkai ginkluotiems pilviškiečiams. Jie savo ruožtu belaisvius skubėdavo perduoti vokiečių kareiviams⁴¹. Birželio 23 d. popietę ar vakare vokiečiai kontroliavo miestą, geležinkelio stoties gyvenvietę ir beveik visus priemiesčius. Kartu su Raudonosios armijos daliniais iš Pilviškių pasitraukė tik kai kurie vietos bolševikų valdžios valdininkai, komunistai ir sovietų aktyvistai (lietuviai ir žydai)⁴².

Karo išvakarėse ir pradžioje Pilviškių miestas ir valsčius, be to, kad patyrė materialinių nuostolių, neišvengė ir žmonių aukų. Apie tuos praradimus visų duomenų nėra. Žinoma, kad dar birželio 16 d. Oželių kaime raudonarmiečiai sunkiai sužeidė nuo trėmimų bėgantį Mykolą Stankūną. Po kelių dienų, kai šeima buvo vežama gyvuliniu tremtinių vagonu, jis mirė ligoninėje. Bolševikai giminaičiams ilgai neatidavė „nusikaltėlio“ kūno – veikiausiai jis buvo laidojamas jau nacmečiu⁴³. Pirmomis nacių okupacijos dienomis rasiniais motyvais buvo nužudyti keli Pilviškių žydai. Baudžiamosiose bylose apie tai duomenų nėra, nes vokiečių nusikaltimai sovietų tardytojams mažai rūpėjo. Apie pirmąsias žydų bendruomenės aukas sužinome iš išsigelbėjusių žydų arba kitų žmonių atsiminimų. Jau pirmąją vokiečių kariuomenės šeiminkavimo Pilviškiuose dieną buvo nužudytas pagyvenęs žydas Hertcelis Lurija⁴⁴. To nusikaltimo aplinkybės plačiau neatskleistos. Veikiausiai jis tapo kokio nors kareivio antisemito žudikiško pasimėgavimo auka. Dar viena nacmečio pradžios auka Pilviškiuose – keistuolis žydas Zelkė. Jį vadino Kazoku, nes vaikščiodavo su

prikabintomis prie šono kardo makštimis, į kurias įsikišdavęs peilį, ir prie batų pritaisytais pentiniais. Kažkas iš pilviškiečių prisiminė, kad „pačiomis pirmomis dienomis vokiečiai karininkas nušovė Zelkę, priėjusį prie jo su savo puošnia uniforma“⁴⁵. Tada Pilviškiuose galėjo būti nužudyta ir daugiau žydų, atsitiktinai patekusių į vokiečių kariškių, gestapininkų ar operatyvininkų, pasidavusių žudikiškiems instinktams, akiratai. Jei karo pradžioje tai būtų padarę žydų bendrapiliečiai lietuviai, žinotume iš baudžiamųjų bylų. Karo siaubo, mirčių ir aukų laidotuvių slogutį tęsė politinio kalinio, nužudyto kitur, laidotuvės. Eisenoje (irgi pačioje nacmečio pradžioje) dalyvavo labai daug žmonių⁴⁶. Matyt, tos laidotuvės buvo tarsi simbolinis atsisveikinimas su visais tada žuvusiaisiais. Pilviškiečiai tuo metu jautė kiekvieną karą lydinčią baimę. Dėl protu nesuvokiamų 1941 m. vasaros žiaurumų ir kitų sukrėtimų ji buvo ypač didelė. Ta baimės atmosfera naciai pasinaudojo persekiodami ir naikindami Pilviškių žydų bendruomenę. Ji moraliai buvo pasirengusi represijoms, bet ne mirčiai...

Nacmečio pradžioje Pilviškių valsčiuje galiojo daug susisiekimų, ryšius ir žmonių judėjimą varžančių apribojimų. Antai birželio 25 d. Vilkaviškio karo komendanto, kuriam turėjo būti pavaldus vokiečių kariuomenės Pilviškių komendantas (vok. *Ortskomendant*), vardu buvo išplatintas toks į lietuvių kalbą išverstas skelbimas (vok. *Bekantmachung*): „Pranešam Vilkaviškio miesto ir apskrities gyventojams, kad visas judėjimas leidžiamas tik nuo 4 val. iki 22 val. (vokiečių laiku). Kas pasirodys draudžiamu laiku be asmens dokumentų ir vietos komendanto raštiško leidimo, bus suimamas ir griežtai baudžiamas.“⁴⁷ Veikiausiai panašių skelbimų Pilviškiuose buvo pasirodę ir anksčiau (gal iš pradžių tik vien vokiečių kalba), bet archyviniais šaltiniais jie netapo. Cituojamas

lakoniškas skelbimas dar neišskyrė žydų iš visų gyventojų. Tačiau holokausto parengiamojo etapo pradžios ilgai laukti nereikėjo. Pilviškiuose santykinė žydų bendruomenės ramybė truko vos kelias dienas. Ir per jas tarp pilviškiečių jau sklاندė iš vokiečių komendantūros ateinančių kalbų nuotrupos apie žydų laukiančius suėmimus, turto konfiskavimą ir pan.

Pilviškiuose ir kitur Vilkaviškio apskrityje žydai pradėti diskriminuoti kiek anksčiau nei daugelyje kitų Lietuvos provincijos vietovių. Mat pirmomis karo savaitėmis apskritis pateko į Tilžės operatyvinio būrio, sudaryto iš Rytprūsių ir Klaipėdos gestapininkų, SD pareigūnų ir policininkų, veikimo zoną⁴⁸. Kaip minėta straipsnio įvade, žudikiška A operatyvinės grupės (vadovas F. W. Stahleckeris) veikla negalėjo aprėpti visų jai priskirtų Lietuvos apskričių. Todėl, naciams siekiant kuo anksčiau pradėti komunistų ir žydų žudynes, Užnemunės ir Žemaitijos pasienio su Vokietijos reichu ruožas buvo laikinai perleistas Tilžės operatyvinio būrio žudikams. Jie žydų žudynes Žemaitijoje pradėjo 1941 m. birželio 24 d.⁴⁹ Pirminių dokumentų, nušviečiančių to būrio veiklą Užnemunėje, nėra. Tačiau iš skelbtų ir šiame straipsnyje naudojamų šaltinių visumos matyti, kad į Vilkaviškio apskritį Tilžės operatyvinio būrio padalinys įžengė kartu su puolancia vokiečių kariuomene. Taip pat aiškėja, kad būrio karininkai veikė ir toliau nei 25 km nuo sienos esančiose vietovėse, ypač prie strategiškai svarbių transporto komunikacijų. Vilkaviškio apskrityje įsteigtų vokiečių karo komendantūrų vadai turėjo vykdyti žudikiškoms instrukcijomis (dalis jų duotos žodžiu) besivadovaujančių Tilžės operatyvininkų nurodymus. Vermachto karininkai tai darė ne visada noriai, dėl to kildavo tarpžinybinių nesutarimų ir trinties, taip pat ir žydų klausimu. Žinoma, kad 1941 m. vasarą operatyvininkų atvykdavo į Pilviškius⁵⁰.

Reikia pažymėti, kad Vilkaviškyje ir prie pat sienos esančiose Kybartų, Virbalio, Vištyčio gyvenvietėse masinės žydų žudynės prasidėjo daug anksčiau⁵¹ nei Pilviškiuose. Tačiau atrodo, kad Pilviškiuose, kaip ir kituose apskrities miestuose ir miesteliuose, žydus diskriminuojantys nurodymai buvo paskelbti tuo pačiu metu. Tai daryta pasitelkus užnugario kariuomenės komendantūras. Neaišku, kokią vaidmenį represuojant ir naikinant valsčiaus gyventojus atliko buvusio „Kulturferbando“ (1924–1940 m. veikusios Lietuvos vokiečių kultūros organizacijos, kuri po 1933 m. labiau rūpinosi nacionalsocializmo idėjų platinimu nei kultūra⁵²) Pilviškių skyriaus buvę vadovai Gustavas (ar Adolfas) Keitenas, Albertas Kramas ir Artūras Benderis, taip pat Vilis Rederis, Erengelis⁵³. Tie vokiečiai buvo aktyvūs 1941 m. vasarą, bet kadangi nepateko į įvykius Pilviškiuose tyrusių sovietų tardytojų rankas, jų veikla beveik nesidomėta. Mums svarbu, kad šie repatriantai iš Vokietijos į Lietuvą grįžo jau nacmečio pradžioje. Vadinasi, jie turėjo atlikti tam tikras organizacines ir kitas užduotis įtvirtinant Pilviškiuose nacių okupaciją⁵⁴, rengiantis valsčių germanizuoti, naikinant Reicho priešus (komunistus, žydus ir kt.). Mat 1941 m. nesistengta grąžinti visų repatriantų į Lietuvą. Eiliniai repatriantai čia daugiausia grįžo 1942 m.

Be to, į Pilviškių komendantūrą buvo atsiųstas šiek tiek lietuviškai suprantantis Klaipėdos vokiečių (ar suvokiejęs lietuvis) Dylba (Dylbo). Jis 1941 m. ėjo Pilviškių komendanto padėjėjo pareigas⁵⁵. Iš šaltinių visumos peršasi prielaida, kad Dylba buvo tiesiogiai susijęs su Tilžės operatyviniu būriu ir vykdė papildomas su žydų žudymu susijusias funkcijas. Tuo būtų galima paaiškinti kruvinus šio klaipėdiško darbus susidorojant su Pilviškių žydais. Tačiau kol kas yra per mažai duomenų apie vermachto komendantūros Pilviškiuose atsiradimo

laiką ir veiklą, jos santykių su Tilžės būrio žudikais operatyvininkais ir vietiniais savanoriais apsauginiais peripetijas. Neaišku, kada vokiečių operatyvininkai pirmą kartą lankėsi Pilviškiuose, kokius nurodymus davė Pilviškių komendantui. Ar naciai operatyvininkai tiesiogiai bendravo su gyventojų apsauga besirūpinančiais lietuviais? Ar pilviškiečiai savo iniciatyva pradėjo formuoti laikinąją savivaldą ir atkurti policijos instituciją (irgi laikino statuso)? Ar tų įstaigų veiklos pradžią inicijavo anksti Pilviškius užėmę vokiečiai? Tai kitose Lietuvos vietovėse buvo daroma siekiant užsitikrinti patikimą užnugarį, kuriame reikėjo ne tik sulaikyti pasilikusius sovietų karius, bet taip pat surinkti gausiai išsimėčiusius trofėjinius ginklus, saugoti sugedusią vokiečių karo techniką⁵⁶ ir kt.

Žinoma, kad kurį laiką kartu su vokiečių kareiviais patruliavo ir vietiniai savanoriai apsauginiai⁵⁷. Tačiau neaišku, kaip ilgai tai truko ir kiek buvo tokių pilviškiečių. Jie mūvėjo ant rankovės vokiečių komendanto leistą baltą raištį, kai kurie turėjo šautuvus. Buvo vadinami baltaraiščiais. Baltaraiščiai vokiečių nurodymu suiminėjo sovietų aktyvistus dar iki susiformuojant Pilviškių policijai⁵⁸. Kol kas tikslesnė su tais klausimais susijusių pirmųjų nacių okupacijos dienų įvykių seka nežinoma. Taip pat nežinia, ar savanoriai apsauginiai sudarė Pilviškių valsčiuje kokią nors centralizuotą struktūrą. Jeigu taip, ar vokiečiai spėjo ją formalizuoti į pagalbinės policijos būrį? Ar naciai pasitenkino savo interesams panaudodami geležinkelio apsaugos tarnybos kuopos Pilviškių padalinį⁵⁹? Neaiškus kai kurių vietinių žmonių, talkinusių vokiečių kariuomenei, vaidmuo ir aktyvus bendradarbiavimo su naujaisiais okupantais trukmė. Apie tai galima spręsti iš žmonių atsiminimų ir suimtųjų bylose aptinkamų antraeilių faktų. Tačiau nacmečio pradžia (ypač pirmoji savaitė) Pilviškiuose kelia daug neatsakytų klausimų. Tarp jų – kaip,

kiek ir kada iš pradžių patriotiniais motyvais veikusių savanorių apsauginių (ir laikinosios savivaldos bei policijos atstovų), kuriuos galima vertinti kaip tautinius aktyvistus, vėliau tapo pronaciniais aktyvistais. Pastarieji akivaizdžiai ir noriai ar prisiversdami kolaboravo su antruoju Lietuvos okupantu, tenkino nacių interesus, padėjo susidoroti ir su Pilviškių žydais. Mat kiek vėliau, stingant vietinių talkininkų, į nusikaltimus žydams buvo įtraukta žmonių, kurie pirmosiomis savaitėmis nepasižymėjo kaip tautiniai aktyvistai. Beje, tautinio aktyvisto sąvoka Pilviškių atveju sinonimiškai vartotina ir todėl, kad net pokario metais liudytojai aktyvistais vadino 1940–1941 m. antisovietinėje rezistencijoje veikusius valsčiaus žmones⁶⁰ (jie priklausė Lietuvių aktyvistų fronto organizacijų tinklui), straipsnyje vadinamus savanoriais apsauginiais. Ateityje reikėtų patikslinti, kada tik laikiną statusą turinčios Pilviškių policijos pareigūnai buvo patvirtinti etatiniais darbuotojais, išsiaiškinti, kada tos įstaigos viršininku tapo Kazys Bridžius. Jį po Pilviškių žydų žudynių naciai paskyrė Vilkauskio apskrities policijos vadu⁶¹. Nedaug žinių ir apie valsčiaus laikinosios savivaldos veiksmus, jos virtimą nuolatine vietos valdžia, veikiančia pagal Lietuvos laikinosios vyriausybės ir apskrities vadovybės įgaliojimus, kuriuos vėliau pripažino ir naciai. Be to, Pilviškių valsčiaus viršaičiai keitėsi. Iš pradžių šios pareigos buvo įsiūlytos Vincui Ambrasui, kuris jas ėjo apie 2 mėnesius (iki 1941 m. rugsėjo 10 d.)⁶².

SOVIETŲ AKTYVISTŲ PERSEKIOJIMAS

Vokiečių nurodymu jau birželio 24 ar 25 d.⁶³ Pilviškiuose kaip sovietų aktyvistai pirmiausia buvo suimti keli lietuviai. Juos ištardžius (klausinėta apie komunistus, sovietmečio

tarnautojus ir aktyvistus), birželio pabaigoje ir liepos pradžioje sulaikyta dar kelios dešimtys Pilviškių miesto ir valsčiaus kaimų gyventojų. Kai kuriomis 1941 m. liepos dienomis Pilviškių areštinėje (jų buvo dvi) buvo laikoma apie 60 suimtų žmonių⁶⁴. Tada abi kameromis vadintos areštinės patalpos buvo sausakimšos. Tarp suimtųjų buvo kelios lietuvių moterys ir ne mažiau kaip du žydai. Politiniais motyvais kaip sovietų aktyvistai birželio 28–liepos 1 d. buvo sulaikyti žydai Alteras Kirilovskis ir Chaimas Černiavskis⁶⁵. Areštinėje kalinamus abu žydus ir kai kuriuos lietuvius ne kartą labai sumušė keli policininkai ir pronaciniai aktyvistai⁶⁶.

Valsčiaus areštinėje atsidūrusių 1940–1941 m. pareigūnų ir kitų sovietų aktyvistų ar visiškai nepelnytai į kurio nors nacmečio pradžios tautinio aktyvisto nemalonę patekusių žmonių likimai skyrėsi. Tačiau suimtųjų ateitis priklausė ne tik nuo jų veiksmų per sovietų okupaciją, bet ir nuo to, kas atliko pirminę apklausą. Aišku viena, kad sulaikytųjų apklausos 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėn. dažniausiai vyko chaotiškai. Taip atsitiko dėl apklausiančių žmonių kaitos, dėl aiškių kriterijų nebuvimo įvertinant ar paneigiant tardomų žmonių tikrus arba tariamus nusikaltimus bolševikmečiu. Tačiau nacmečio pradžioje laikinosios savivaldos ir apsaugos funkcijas vykdžiusių lietuvių tardomųjų veiksmų net su išlyga negalima laikyti teisinais. Mat šie asmenys buvo labai veikiami Vilkauskio ir Pilviškiuose rezidavusių vokiečių okupacinių struktūrų kariškių ir pareigūnų priežiūros ir nurodymų. Tai buvo ypač akivaizdu pirmomis nacmečio savaitėmis, kol lietuviai perprato naujos okupacijos specifiką, nepanašią į pirmojo bolševikmečio galimybes priešintis ar prisitaikyti. Be to, kaip jau minėta, į Pilviškius atvykdavo Tilžės operatyvinio būrio ar vėliau jo funkcijas perėmusio gestapo karininkų. Jie dalyvaudavo tardant areštinėje laikomus

suimtuosius. Paskui nurodydavo atrinktus kalinius (tarp jų – A. Kirkilovskį ir Ch. Černiavskį) gabenti į Vilkaviškį⁶⁷. Matyt, ten rezidavo Vilkaviškio apskrityje ar didesnėje teritorijoje veikiantis Tilžės operatyvinio būrio padalinys.

Tad 1940–1941 m. sovietų okupacijos padarinius likviduoti ir teisingumą vykdyti turinčių policijos ir laikinosios savivaldos tarnautojų sprendimai buvo suvaržyti nacių, veikti reikėjo baimės atmosferoje (tai aki-vaizdu ir iš baudžiamųjų bylų). Mat naujosios okupacijos pradžią žudynėmis pažymėję ir žmogaus gyvybės nevertinantys vokiečių operatyvininkai ir kariškiai už neklusnumą ar net menką tarpusavio nesusipratimą galėjo nubauti įkalinimu ar net mirtimi ir tą lietuvių, nuo kurio tada iš dalies priklausė kitų represuojamų pilviškiečių likimai. Be to, nacmečio pradžioje Pilviškius, kitaip nei vietoves atokiau nuo Vokietijos sienos, kontroliavo net kelių vokiečių struktūrų pareigūnai. Jų nurodymai ne visada sutapdavo. Tai kėlė dar daugiau keblumų 1941 m. su naciais kolaboruoti sutikusiai savanorių apsauginių ir tautinių aktyvistų daliai.

Susidorojimo su sovietų aktyvistais, juos žudant vietoje, nebuvo, išskyrus, atrodo, vieną atvejį, kai žydų vyrų masinių žudynių metu sušaudė komunistą lietuvių Kostą Kairiūkštį⁶⁸. Dauguma suimtųjų, laidavus jų kaimynams⁶⁹ ir dėl kitų priežasčių, iš areštinės buvo paleisti. Kai kurie paleistieji laikino sulaikymo kameroje išbuvo tik vieną ar kelias dienas, kiti – keletą savaitių. Tačiau keliolika suimtųjų buvo išgabenta į Vilkaviškio kalėjimą. Ten dauguma pilviškiečių, ištardytų Tilžės būrio operatyvininkų, buvo sušaudyta⁷⁰. Tik vienas kitas iš 1941 m. birželio pabaigoje–liepos mėn. į Vilkaviškio kalėjimą patekusių pilviškiečių grįžo namo. Tarp tokių – 1940–1941 m. batsiuvių artelei vadovavęs Pijus Buragas. Tačiau naciai jo nepaliko ramybėje. Jis tapo jokio statuso

neturinčiu policijos pagalbininku. Prireikus saugoti izoliuotus ar į žudynių vietą varomus žydus, vokiečiai ar policijos viršininkas K. Bridžius jam kelioms valandoms įbrukdavo šautuvą⁷¹.

ŽYDŲ DISKRIMINAVIMAS

Sunku apibūdinti Pilviškių žydų bendruomenės jauseną ir padėtį karo frontui nuslinkus į rytus. Mat atsiminimuose (tiek žydų, tiek lietuvių) pirmųjų dviejų trijų savaičių įspūdžius užgožė vėlesnių žiaurumų faktai. Aišku, kad nacių okupacijos pradžioje Pilviškių žydų bendruomenę pribloškė kelių jų tautiečių tyčinis nužudymas. Be to, per karinius veiksmus sudegusiuose namuose gyvenusiems žydams kilo buitės sunkumų. Kai kurių padegėlių šeimos glaudėsi pas pažįstamus ar savo namų rūsiuose. Kitos butus ar namus praradusios šeimos, griaudžiant karo frontui, išvyko į savo ar kaimynų ūkius kaimuose ir į miestą nebegrižo⁷². Po pirmųjų sporadinių nužudymo atvejų tie žydai atgal į miestą neskubėjo baimindamiesi ten patruliuojančių vokiečių kareivių represijų ir mirties. Be to, suvaržius susisiekimą su aplinkinėmis vietovėmis, Pilviškių žydams buvo keblu apsirūpinti maisto produktais. Tokių sunkumų nepatyrė savo ūkius turintys žydai. Beje, pas šiuos žydus (užrašytus kaip Rupkė, Rugas, Faipkė, Mikliukis ir kt.) nacmečiu, kaip ir iki ateinant į Pilviškius vokiečių kariuomenei, kurį laiką dirbo samdytų lietuvių⁷³. Taigi iš pradžių niekas iš pilviškiečių negalėjo net pamanyti, kad žydai bus naikinami.

Kol kas stinga duomenų apie holokausto Pilviškiuose pradžią – žydų diskriminavimą. Aišku, kad jis prasidėjo pirmos vokiečių šeiminkavimo savaitės pabaigoje. Žydų atsiminimų pagrindu parengtuose tekstuose rašoma, kad 1941 m. birželio 28 d. buvo pa-

skelbtas nacių įsakymas, taikantis Pilviškių žydams įvairius draudimus. Neaišku, ar tai okupacinės karinės valdžios įsakymo parašymo data, ar diena, kai tas įsakymas (jei parašytas anksčiau) buvo iškabintas skelbimo pavidalu, kad visi miesto gyventojai galėtų su juo susipažinti. Vilkaiviškio ar Pilviškių komendanto pasirašytu įsakymu žydams buvo draudžiama vaikščioti šaligatviais (turėjo eiti šalia jo gatvės pakraščiu), išeiti iš namų vakare po 20 val., prekiauti ir pirkti turguje. Pastarasis nacių draudimas labai apsunkino lietuvių ir žydų santykius. Atskirčiai nuo kitų vietos gyventojų padidinti žydams buvo įsakyta prie savo drabužių prisisiūti geltonas Dovydo žvaigždės⁷⁴. Visa tai reiškė, kad trečdalį Pilviškių gyventojų sudarantys žydai ne tik buvo labai pažeminti, bet ir nebe priklausė miesto bendruomenei. Faktiškai jie atsidūrė už tuo metu Lietuvoje veikusių įstatyminių nuostatų ribos, tapo beteisiais. Kartu tai buvo pirmas žingsnis į žydų atskyrimą nuo kitų gyventojų. Reikia pažymėti, kad Tilžės operatyvinio būrio kontroliuojamoje teritorijoje diskriminaciniai ženklai žydams buvo įvesti anksčiau nei ten, kur veikė F. W. Stahleckerio A operatyvinės grupės žudikai⁷⁵.

Lietuvoje žydų diskriminavimą naciai siekė vykdyti kitų vietos gyventojų rankomis. Nežydai vyrai nejučiomis tapdavo žydų, verčiamų dirbti viešuosius darbus, prižiūrėtojais ir sargybiniais. Patys vokiečių pareigūnai, davę nurodymą taip „globoti“ žydus, atsidurdavo tarsi šešėlyje. Mat dirbdami diskriminacinius darbus, kurie neretai būdavo beprasmiai (pavyzdžiui, nešioti akmenis iš vienos vietos į kitą, o po kelių dienų – atgal), žydai daugiausia bendraudavo su vietos vyrais. Tarp tų vietinių sargybinių neretai atsirasdavo koks iškrypėlis, nevengiantis pademonstruoti savo liguisto požiūrio į vokiečių persekiojamus žydus. Todėl daugumai žydų galėjo atrodyti, kad jų skriaudikai yra ne vokiečiai, o lietuviai. Kad pradinėje dis-

kriminavimo stadijoje Pilviškiuose lietuviai būtų tyčiojęsi iš žydų, kai jie visi dar gyveno savo namuose, duomenų nerasta. Vėliau, kai dalį žydų vyrų pradėta nakčiai uždarinėti į žydo Kovenskio klojimą, tokių vietinių kankintojų būta. Žydės moterys patyrė mažiau fizinių kančių. Tačiau jos labiau kentėjo psichologiškai ir moraliai. Žinomas atvejis, kai beteise Chajos Polikauskytės padėtimi pasinaudojo policijos pagalbininkas Jonas Ciganas. Jis paėmė merginą namų tvarkytoja ir su ja sanguliavo. O tyčiojimasis iš sovietų aktyvisto Ch. Černiavskio, verčiant jį nešioti ir bučiuoti nukabintą nuo malūno penkiakampę sovietų žvaigždę, buvo motyvuotas politiškai⁷⁶.

Mažai žinoma, kaip į 1941 m. birželio 28 d. diskriminacines nuostatas ir į savo kaimynų bei gerai pažįstamų žydų žeminimą, jų teisių ribojimą reagavo nežydai. Dauguma žmonių žydus užjautė, kiti stengėsi kuo galėdami jiems padėti. Tačiau nacių teroras, karinė padėtis įbaugino žmones ir labai sumažino galimos pagalbos žydams mastą. Pilviškių lietuviai, kurių santykius su žydais labai apribojo pastariesiems taikomi minėti draudimai, galėjo žydams padėti paslapčia. Tai buvo daroma ir vėliau⁷⁷, kai žydai buvo izoliuoti, o už bendravimą su jais buvo baudžiami ir lietuviai.

Talkininkauti naciams varinėjant ir saugant žydus buvo nusikaltimas. Tai suprato dalis okupacijos pradžioje į nacių pinkles patekusių vietos gyventojų. Tad vienas iš būdų, kurį karo ir nacių okupacijos sąlygomis galėjo pasirinkti lietuviai, nenorėdami tapti žydų diskriminavimo, persekiojimo ir apskritai holokausto dalyviais, – nebendradarbiauti su vokiečių įstaigomis vykdant jų pareigūnų nurodymus žydų atžvilgiu. Atrodo, kad tokį labiau pasyvų protestą rinkosi didelė dalis Pilviškių valsčiaus savanorių apsauginių. Tačiau ne visiems pavyko lengvai ištrukti iš nacių pinklių. Tai pasakytina ir apie pokario

ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo Užnemunėje vieną vadovų Antaną Baltūsį (žuvo 1948 m.). Tikslesnių faktų apie jo veiklą Pilviškiuose pirmomis nacių okupacijos dienomis nėra. Aišku tik, kad A. Baltūsis buvo 1940–1941 m. antisovietinio pagrindinio dalyvis. Karo frontui artėjant ir slenkant per Pilviškių valsčių veikiausiai jis buvo aktyvus savanoris apsauginis (sukilėlis). Tad galėjo pademonstruoti savo gebėjimus sulaikant ir nuginkluojant raudonarmiečius. Gali būti, kad A. Baltūsį, kaip turintį karininko laipsnį, vokiečių komendantas buvo paskyręs vadovauti savanoriškai susiorganizavusiam valsčiaus apsaugos būriui, kurį laiką vykdžiusiam policijos funkcijas, kol ši susiformavo. Iš to, ką žinome apie tų dienų įvykius, galima daryti prielaidą, kad, apsauginiams paliepus varinėti žydus į viešuosius darbus, A. Baltūsis tokio vaidmens atsisakė ir buvo nacių suimtas⁷⁸. Veikiausiai buvo kalinamas Vilkaviškyje. Kitų asmenų baudžiamosiose bylose nėra duomenų, kad A. Baltūsis būtų persekiojęs Pilviškių žydus tautiniu pagrindu. Vienoje iš bylų nepatikimas liudytojas, painiojantis net paprasčiausių įvykių seką ir žmones, klaidingai teigė, kad A. Baltūsis pakeitė policijos viršininko pareigas ėjusį K. Bridžių, ko tikrovėje negalėjo būti. Pilviškių policijos raštininku metus dirbęs Petras Ilgūnas sakė, kad 1941 m. liepos pradžioje ateiti į tą tarnybą jį prikalbino tuometinis laikinasis policijos viršininkas Juška, vokiečių komendantas Krameris ir iš Vilkaviškio atvykęs apskrities policijos viršininkas Draugelis⁷⁹. Kai kurių interneto svetainių A. Baltūsiui metamo kaltinimo dalyvavus holokauste pagrindas turbūt yra jo veiksmai (irgi pareikalavę aukų) prieš sovietų aktyvistus ir pareigūnus Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje ir po 1944 m. Ištrūkęs iš kalėjimo, A. Baltūsis mokytojo Vilkaviškio pradžios mokyklose. Vilkaviškio apskrities pradžios mokyklų inspekcijos raštų

byloje nėra dokumentų iki 1941 m. rugsėjo 4 d. Tačiau iš vėlesnių šaltinių aiškėja, kad dar rugpjūčio mėn. A. Baltūsis buvo paskirtas mokytoju į Vištyčio pradžios mokyklą, o nuo 1941 m. rugsėjo 16 d. perkeltas į Kurpikų pradžios mokyklą⁸⁰.

Iš vokiečių reakcijos į A. Baltūsio poelgį galima spręsti, kad to karininko pavyzdžiu netarnauti nacių interesams turbūt pasekė daugiau jo bendražygių. Veikiausiai dėl to naciams nepavyko iš savanorių apsauginių suformuoti didesnio pagalbinės policijos būrio, surinkti į jį norimo skaičiaus vyrų. Tačiau tai nesumažino diskriminuojamų žydų kančių. Žydams persekioti ir saugoti Pilviškių komendantas galėjo panaudoti komendantūros grandies kareivius ar jų papildomai sulaukti iš kitur, taip pat – pasitelkti vietinius minėto geležinkelio apsaugos kuopos padalinio pilviškiečius.

Pilviškių žydai buvo diskriminuojami kiek švelniau ėmus juos naudoti vermachto poreikiams⁸¹. Ta aplinkybė turėjo versti vokiečių komendantą išlaikyti žydus darbingus, sudaryti darbininkams ir jų šeimoms bent minimalias buitines sąlygas ir galimybes apsirūpinti maistu. Atrodo, kad beteisėje padėtyje, kurios konkrečios aplinkybės priklausė nuo vieno ar kito vokiečių karininko valios ar net nuotaikos, atsidūrę vietos žydai bent dalį maisto produktų gavo iš Pilviškių priemiesčiuose ir valsčiaus kaimuose buvusių savo ūkių, tapusių Vokietijos nuosavybe. Tuose ūkiuose kaip darbo jėga tebegyveno jų buvę savininkai ir kai kurie iš miesto pasitraukę padegėliai⁸². Tad galima kalbėti apie bendruomenės žydų kelių savaičių švelnesnės diskriminacijos laikotarpį. Tai patvirtina labai mažai duomenų. Todėl kyla klausimų dėl šio galimo išskirti švelnesnio laikotarpio trukmės, specifikos ir pan. Atrodo, kad jis truko ilgiau nei Vilkaviškio apskrities gyvenvietėse prie Vokietijos sienos, bet tai reikia pagrįsti istorijos šaltinių faktais ir datomis.

Taip pat neaišku, kaip tuo laikotarpiu skyrėsi žydų šeimų, kurios turėjo vermachtui reikalingų darbininkų, egzistencija nuo tų, iš kurių naciams nebuvo jokios praktinės naudos. Be to, kaip jau minėta, Pilviškiuose masinės žydų žudynės prasidėjo daug vėliau nei kitur Vilkaiviškio apskrityje. Tai galėjo priklausyti tiek nuo iš dalies švelnesnės diskriminacijos, tiek nuo komendanto asmenybės. Paskutiniaus Pilviškių žydų bendruomenės gyvavimo mėnesiais komendantai keitėsi. Matyt, vėlesniam masinių žudynių laikui įtakos turėjo galimas pirmojo Pilviškių komendanto konfliktas su Vilkaiviškyje reziduojančiais Tilžės operatyvinio būrio padalinio karininkais. Mat svarbiausias operatyvininkų tikslas buvo kuo greičiau dar vieną apskritį ar valsčių „išvalyti nuo žydų ir komunistų“ ir apie tai raportuoti savo vadovybei. O karinė administracija į žydų specialistus ir kitus reikalingus darbininkus žiūrėjo kaip į darbo jėgą⁸³, gaminančią produkciją Rusijoje kariaujančiai Vokietijos kariuomenei. Duomenų apie tokius nesutarimus dėl Pilviškių žydų turėtų būti Vokietijos ir kitų šalių archyvuose.

NACIŲ „SŪPUOKLĖSĖ“

Vermachto karininkai ir Tilžės operatyvininkai nesutarė tik dėl to, kiek laiko leisti Pilviškių žydams gyventi. Abiejų žinybinio konflikto pusių nesupriešino „galutinis žydų klausimo sprendimas“, – taip savo siekį sunaikinti žydų tautą formulavo nacių vadovybė. Tačiau, sušvelnėjus persekiojimams, Pilviškių žydams atgimė viltis, kad jie nebus išžudyti, nors, be abejo, buvo girdėję apie masines savo tautiečių žudynes Vilkaiviškio apskrityje. Tad tiek persekiojami žydai, tiek naciams talkinantys vietiniai vyrai, iš esmės pasikeitus nacių politikai Pilviškiuose, atsidūrė savotiškose psichologinėse sąpuoklėse.

Žydams tai reiškė labai blogos padėties pagerėjimą, nors jie nežinojo, kad tai laikina. O pronaciniams vietos talkininkams, tarp kurių jau buvo atsiradę ir keli „profesionalūs“ žydų kankintojai, vokiečių komendantūros atgal žengtas žingsnis buvo netikėtas.

Nežinome holokaustui Pilviškiuose pritaikytų užkulisinių nacių „sūpuoklių“ peripetijų ir tikslų laiko parametrų. Apytiksliai galima teigti, kad jau 1941 m. liepos mėn. dalį žydų vyrų po viešųjų darbų nakčiai pradėta uždarinėti į didelį jų tautiečio Kovenskio klotimą⁸⁴. Tokia taktika buvo taikoma siekiant palaužti galimą jaunų vyrų pasipriešinimą. Be to, izoliuotus ir vienoje vietoje laikomus vyrus buvo galima be didesnio pasirengimo sunaikinti. Matyt, kelias savaites naktinis izoliavimas ir kiti prieš Pilviškių žydus nukreipti veiksmai buvo vykdomi vokiečių operatyvininkų iniciatyva. Naciai kraupiomis masinėmis egzekucijomis jau buvo pasižymėję keliose Užnemunės pasienio su Vokietija vietovėse. Klotime uždaryti žydų vyrai bet kada galėjo būti išvesti ne į darbus, o sau masinio kapo duobės išsikasti. Tie vyrai buvo daug kartų žeminami ir kankinami. Dar 1941 m. liepos pradžioje turgaus aikštėje susirinkusių žmonių akivaizdoje autoritetą savo bendruomenėje turintiems žydams kirpo barzdas. Paskui juos vertė atlikti visokius pratimus, kuriuos naciai vadino gimnastika⁸⁵. Taip pat buvo kankinami iš darbų už miesto grįžtantys vyrai. Juos tyčia vesdavo per pelkes, liepdavo bristi per purvynus, po kelis kilometrus šliaužti⁸⁶.

Padėtis pasikeitė, kai Pilviškių komendantas Krameris gavo įsakymą atnaujinti gamybą apgriautame ir apleistame „Tigro“ fabrike. Atstatyti ir suremontuoti fabriko pastatus ir įrenginius galėjo tik darbingi, o ne kankinimų ir badmiriavimo nualinti žydai. Tad Krameris nesunkiai galėjo tapti žydų geradariu. Jis pasikvietė vieną iš buvusių fabriko savininkų ir specialistų Laibelį Zibergą ir užkrovė jam

fabriko ar jo didžiausio cecho paleidimo ir darbo atnaujinimo rūpesčius⁸⁷. Žydų vyrai nebebuvo uždaromi į Kovenskio klojimą. Į gerąją pusę šiek tiek pasikeitė ir teisinis žydų statusas, jeigu apie tokį apskritai galima kalbėti. Buvo suvaidintas žydų savivaldos veiksmas, kurį naciai įgyvendino anaip tol ne visuose provincijos miestuose ir miesteliuose. Pilviškių žydams leista išsirinkti keturių vyrų tarybą (komitetą), jai vadovavo Jitšakas Ušpitcas. Administratoriaus pareigos buvo paskirtos Izraeliui Akseliui, kuris, matyt, rūpinosi bendruomenės buitimi, maitinimu ir kitais žydų egzistencijos reikalais⁸⁸. „Geradarišku“ sprendimu komendantas nutraukė žydų kankinimus, kuriuos pats kartu su operatyvininkais buvo inicijavęs ar bent nebyliai jiems pritaręs. Krameris parodė palankumą žydams dar vienu jiems svarbiu klausimu. Pronaciniams vietos talkininkams buvo uždrausta be komendanto leidimo eiti į žydų namus, iš jų ką nors paimti ir išsinešti⁸⁹. Taip vermachto karininkas nušovė ir antrą zuikį, apsaugodamas nuo grobstymo Vokietijos nuosavybe paskelbtą žydų turtą. Atrodo, kad Lietuvos žydų turtui apsaugoti ir surinkti iš jų pasisavinusių asmenų buvo skirtas ne vienas nacių vyresnybės įsakymas ir nurodymas.

Po esminių pokyčių Pilviškių žydai, be viešųjų darbų tvarkant gatves ir kelius, upių pakrantes ar nuimant derlių priemiesčių ir kaimų ūkiuose, dirbo ir aukštos kvalifikacijos darbus. Be įgudusių specialistų žydų „Tigro“ fabrikas negalėjo išsiversti. Atnaujinus gamybą, be lietuvių, jame dirbo apie 70 žydų. Dar apie dešimt žydų dirbo specialių įgūdžių reikalingus darbus komendantūroje⁹⁰.

Liepos antroji pusė ir beveik visas rugpjūtis – tai 1941 m. vasaros tarpsnis, kai žydai Pilviškiuose vėl galėjo jaustis žmonėmis. Ypač tai pajuto vyrai, neseniai patyrę daug kančių ir patyčių. Ramiu laikotarpiu nebeliko ankstesnio muštro ir kankinimų,

kuriuos veikiausiai skatino komendanto padėjėjas Dylba. Matyt, Dylba buvo atsaikingas už glaudesnius santykius su Tilžės operatyvininkais. Iki rugpjūčio pabaigos buvo pristabdyti ir nacių pavyzdžiu kankinti žydus, tyčiotis iš jų pradėję keli pilviškietiai lietuviai⁹¹.

Į Pilviškius, dėl išskirtinės žydų padėties tapusius savotiška jų oaze, gelbėdamosi nuo mirties iš Vilkaviškio buvo atbėgusios kelios grupelės žydų. Tačiau jie neilgai te galėjo džiaugtis palyginti ramiu gyvenimu Pilviškiuose. Mat po kelių dienų naujas komendantūros vadas Martinas pakeitė Kramerį. Nežinia, kiek su tolesniu Pilviškių žydų likimu susijusi vietos komendantų kaita ir kada ji vyko. Ar naujasis komendantas buvo paskirtas tam, kad parodytų iniciatyvą ir pradėtų žydų naikinimo akcijas, t. y. masines žmonių žudynes? Ar jas vykdyti pagal jau numatytą planą būtų turėjęs ir ankstesnis komendantas Krameris? Be to, kaip rašoma žydų atsiminimuose, komendantas Martinas buvo už savo pirmtaką šiurkštesnis, pavaldiniams liepė elgtis žiauriai su žydais⁹². Gali būti, kad tai buvo susiję ne tiek su naujojo komendanto charakteriu, kiek su krivina, galima sakyti, žmogėdriška užduotimi, pasirengimu jai ir vykdymu.

MASINĖS VYRŲ ŽUDYNĖS

1941 m. rugpjūčio 26 d. Pilviškių komendantūroje turėjo būti didelis sujudimas. Tą dieną komendantas Martinas su savo padėjėju Dylba karštligiškai telkė įmanomas surinkti vietinių vyrų pajėgas žydų vyrams dar kartą izoliuoti. Mat, kaip jau minėta, gausensio pagalbinio policijos būrio, kokių būta kai kur kitur Lietuvoje, Pilviškių valsčiuje nebuvo. Liepos pradžioje žydus kankinę pronaciniai talkininkai ir pavieniai pagalbiniai policininkai taip pat buvo nutolę nuo žydų reikalų.

Vieni ūkininkavo savo ar tėvų ūkiuose, kiti dirbo kaip samdiniai. Treti buvo įsidarbinę įstaigų ar įmonių tarnautojai ir pan. Potencialių vietinių talkininkų naciai pirmiausia ieškojo per policijos viršininką K. Bridžių. Šis siuntė savo pavaldinius policininkus pas pilviškičius su nurodymu atvykti į policiją arba komendantūrą⁹³. Tada Pilviškių viešosios (tvarkos) policijos įstaiga turėjo šešis ar septynis etatus (1943 m. pradžioje buvo devyni)⁹⁴. Be paties K. Bridžiaus, dar dirbo vachmistras Kazys Lietuvninkas, policininkai P. Ilgūnas (atliko ir raštininko funkcijas), Juozas Ramanauskas, Jonas Besasparis, Albinas Vosylius ir Albinas Jasiukynas⁹⁵. Šis sąrašas gali būti kiek netikslus, nes Pilviškiuose 1941 m. vasarą ir rudenį buvo didelė policininkų kaita.

Aišku viena, kad 1941 m. rugpjūčio pabaigoje etatiniai Pilviškių policininkai negalėjo išvengti bent netiesioginio dalyvavimo holokausto veiksmuose. Jie turėjo vykdyti komendanto Martino bei jo pavaduotojo Dylbos nurodymus ir savo viršininko K. Bridžiaus įsakymus. Ankstų rugpjūčio 27 d. rytą beveik visiems policininkams teko kartu su vokiečiais eiti per žydų namus ir butus ir varyti iš jų vyrus į turgaus aikštę. Nacių terminais, tas holokausto veiksmas vadintas „žydų sutelkimu“ (sovietų baudžiamosiose bylose – „suėmimu“). Apsupti žydų kvartalus žiedu, sulaukyti bandančius pasislėpti ir iš miesto bėgančius vyrus daugiausia turėjo kiti vietos gyventojai, kuriuos pavyko pasitelkti įvairiais būdais. Tokių sargybinių pririnkta apie trisdešimt⁹⁶.

Turgaus aikštėje žydai vyrai išbuvo visą rugpjūčio 27 d. Čia jie buvo skaičiuojami, tikslinama, kiek ir ko trūksta. Neapsieita ir be patyčių. Į turgaus aikštę atvežė ir kaimuose dirbusius žydus. Buvo ieškoma pasislėpusių vyrų⁹⁷. Rastus tokius žydus žiauriai mušė. Keli iš sumuštųjų mirė. Nežinia, ar visi dirbantys specialistai irgi

atsidūrė turgaus aikštėje, tačiau bent dalis iš jų rugpjūčio 27 d. vakare kartu su ne taip „vertingais“ žydais buvo uždaryti į tą patį Kovenskio klotimą. Vis dėlto žydus specialistus rugpjūčio 28 d. rytą vėl išvedė į darbą, o kiti visą dieną praleido klotime uždaryti⁹⁸. Turbūt tada tebevyko vokiečių žinybų tarpusavio ginčai dėl vermachtui reikalingų žydų darbininkų, kol galiausiai buvo nuspręsta tą kartą jų nešaudyti.

Stengdamiesi maskuoti būsimą susidorojimą su Lietuvos provincijos žydais, naciai jiems pranešdavo, kad bus perkeliami kitur, bus vežami pas vyrus (kurie dažniausiai jau anksčiau būdavo išvežti ir sušaudyti), į darbus Vokietijoje ar kitur Lietuvoje ir pan. Žydams buvo liepiama pasiimti dokumentus, šeimos brangenybes ir kitas vertybes, baltinių pakaitą, kartais – ir daugiau drabužių. Pilviškiuose apgaulė galėjo atrodyti tikroviškesnė dėl to, kad nemažai žydų dirbo fabrike, vokiečių karo komendantūroje, pas ūkininkus ir kitur. Tad klotime esantiems mirčiai pasmerktiems vyrams apgaulingai buvo pranešta, kad juos veš dirbti į Vokietiją. Neaišku, ar tai pasakyta iš vakaro, ar tik prieš išvarant iš klotimo labai ankstų rytą. Į paskutinę maždaug 2–2,5 km kelionę pasmerktieji išėjo dar neprašvitus (apie 3 val.)⁹⁹, kad mažiau žmonių matytų juos einančius. Su didžiąja dalimi Pilviškių žydų vyrų susidorota rugpjūčio 29 d. (tai buvo penktadienis).

Kad važiuos į Vokietiją, žydai suabejojo, kai juos nuvedė ne į geležinkelio stotį, bet kelių į Barzdus (miestelis Šakių apskrityje). Mirtininkų kolona, lydimą lietuvių ir vokiečių sargybinių¹⁰⁰, perėjo Kauno–Kazlų Rūdos–Vilkauskio–Kybartų geležinkelį ir tiltą per Višakio upę. Už jo ties tuo metu stovėjusiu Baltrušių malūnu žydų kolona pasuko žemupio link. Tada ir konvojuotojai lietuviai suprato, kad žydai varomi ne į darbą, o į mirtį. Mat policijai nurodymus davę nacių pareigūnai apie laukiančią kruviną

užduotį iš anksto buvo informavę turbūt tik K. Bridžių. Pasak pirmosiose žudynėse sargybinio buvusio Vinco Krivaičio, „tą dieną mane, kaip ir daugelį vietinių gyventojų, policininkai buvo privertę padėti nuvaryti suimtuosius žydus į šaudymo vietą Baltrušių kaime. [...] Man ir kitiems laikinai buvo išduoti šautuvai.“¹⁰¹ Daugelis vietinių vyrų, 1941 m. rugpjūčio pabaigoje pasidariusių žydų varinėtojai, tokiais tapo visiškai atsitiktinai: jiems buvo liepta atvykti į nurodytą vietą ir net nepasakyta, kokių reikalų.

Žudynių vietą (už 600–700 m nuo Pilviškių–Barzdų–Šakių kelio) tarpukalvyje arti Višakio upės naciai pasirinko neatsitiktinai. Upės vaga čia išsirangiusi kilpomis. Tai buvo natūrali kliūtis žydams, jeigu bandytų bėgti. Egzekucijos teritoriją buvo galima apžvelgti ir nuo kitoje upės pusėje esančių kalvelių. Žudynių organizatoriai aplinkinėse aukštumėlėse taip pat numatė patogias vietas sargybiniams, kurie turėjo neleisti kam nors iš mirčiai pasmerktų žmonių pabėgti, o ir smalsuoliams turėjo užstoti kelią prieiti arčiau.

Pasak žudynių vietoje buvusio V. Ambraso, tada dar ėjusio viršaičio pareigas, „visus sušaudyti numatytus piliečius suguldė už šimto metrų nuo duobės-kapo, paskui nurenginėjo, atiminėjo auksinius žiedus, laikrodžius, visas vertybes ir grupėmis po 20–25 vedė prie kapo, statė į eilę ir šaudė. [...] Be to, prieš sušaudant žydus labai mušė.“¹⁰² Ypač smarkiai šautuvų buožėmis buvo sumuštas pulkininko leitenanto laipsnį turėjęs Lietuvos nepriklausomybės kovų savanoris gydytojas Mauša Dembovskis, kuris nepakluso budelių įsakymui nusirengti ir juos prakeikė. Vokietis M. Dembovskį nušovė atskirai¹⁰³. Išskirtinė ir dar vieno žydo mirtis: nujausdamas, kad bus vykstama ne į Vokietiją, jis iš anksto išgėrė nuodų ir mirė varomas pakeliui į žudynių vietą¹⁰⁴.

Žydus saugojęs P. Buragas prisiminė, kad „kai atvedė į vietą, tai dalį suimtųjų privertė

kasti duobes, o kitus nepriėmus 180 metrų privertė gultis veidais į žemę, o mes juos saugojom. Kol mes juos saugojom, žydas Postepečkas nusprendė bėgti, bet jis vos spėjo pabėgti ir jį vokiečiai nušovė. Apie 14 valandą buvo parengta duobė, maždaug 10 m ilgio [iš tikrųjų buvo ilgesnė, maždaug 20 m. – S. B.], 3–5 m pločio, gylio nemačiau. Paskui sargybiniai pradėjo vesti iš minios po 10–13 suimtųjų prie duobės. [...] vokiečiai ir lietuviai iš automatų ir šautuvų maždaug 3–4 valandas šaudė žydus.“¹⁰⁵ Prieš pradedant žudynes, žydai turėjo iškasti dar vieną pailgą duobę. Ji buvo didesnė, maždaug už 100 m nuo pirmosios¹⁰⁶. Šaudė vokiečiai ir keli vietos lietuviai¹⁰⁷. Patikslinant V. Ambraso žodžius, reikia pasakyti, kad, kitais duomenimis, prie mirtininkų duobės vienu metu atvesdavo šaudyti kiek mažiau žmonių – po 10–15. Prieš juos išsirikiuodavo maždaug tiek pat budelių. Į beginklių žmonių nugaras buvo šaudoma iš 10 m atstumo¹⁰⁸. Šaudytojai keli kartus keitėsi. Egzekutoriams buvo parūpinta alkoholinių gėrimų. Žudynes fotografavo vokiečių karininkai¹⁰⁹. Naciams reikėjo, kad propagandai skirtose nuotraukose būtų matyti vietiniai gyventojai, esą savo iniciatyva susidorojantys su žydais.

Per masines vyrų žudynes nacių pareigūnai sušaudė ir maždaug dvidešimt Pilviškių komjaunuolių žydžių¹¹⁰. Pagal daug kur Lietuvos provincijoje nacių taikytą žudynių schemą komjaunuolės kaip sovietų aktyvistės turėjo būti sušaudytos anksčiau. Tačiau „ramiuoju“ Pilviškių žydų gyvenimo laikotarpiu tikriausiai nenorėta trikdyti vermachtui dirbančios bendruomenės, ir žydaitės buvo paliktos gyvos iki pirmųjų masinių žudynių. Neaišku, ar komjaunuolės kuriam laikui buvo uždarytos valsčiaus areštinėje arba komendantūros rūsyje, ar komendantas Martino įsakymu buvo sulaikytos tik vyrų egzekucijos išvakarėse. Žinoma, kad naktį prieš sušaudant žydautes uždarė į Kovens-

kio klotimą¹¹¹, kuriame jau antrą parą buvo laikoma dauguma Pilviškių vyrų. Kai kurios merginos buvo vokiečių ir lietuvių išprievartautos. Kitaip nei vyrai, kuriems liepta nusirengti iki apatinių drabužių, merginos buvo šaudomos visiškai nuogos¹¹².

Kaip matysime iš straipsnio pabaigoje pateikiamų skaičių, liudytojai nurodė labai nevienodus duomenis, kiek rugpjūčio 29 d. nužudyta žmonių (nuo 150–200 iki 550). Turint omenyje paliktus gyvus darbininkus, tą dieną prie Baltrušių galėjo būti sušaudyta 300–350 Pilviškių, Vilkauskio ir Suvalkų krašto žydų.

ŽYDŽIŲ IZOLIAVIMO YPATUMAI

Tipinis žydų getas Pilviškiuose nebuvo įsteigtas. Todėl beveik visos žydės moterys su vaikais daugiau kaip du mėnesius gyveno savo namuose. Žydų gyvenamieji pastatai nebuvo kaip nors atskirti ar apstatyti sargybiniais. Padėtis pasikeitė sušaudžius daugumą žydų bendruomenės vyrų. Naciai nutarė suglaudinti savo namuose tebegyvenančius žydus. Pačioje 1941 m. rugpjūčio pabaigoje ar rugsėjo pradžioje komendantas Martinas įsakė atlaisvinti daugumą žydų gyvenamųjų namų. Iškeldami moteris iš savo namų ir butų būta žiauraus elgesio ir net susidorojimo atvejų. Žiauriausias įvykis tuo metu Vilkauskio kalinamo Ch. Černiavskio namuose. Iš jų į kitą namą policininkai turėjo perkelti Ch. Černiavskio žmoną su kūdikiu. Moterį rado sunkiai sergančią ir gulintį lovoje. Policininkų grupės vadovo J. Ramanausko įsakymu policininkas A. Jasiukynas, išsitraukęs pistoletą, moterį ir vaiką nušovė tiesiog lovoje. Paskui J. Ramanauskas liepė policininkui A. Vosyliui paimti iš žydo Goldbergo ūkio pastotę ir aukų kūnus nuvežti į žydų kapines (tada jos buvo už pusės kilometro nuo miesto)¹¹³.

Rugsėjo pirmoje pusėje „moterys su vaikais turėjo gyventi tam tikruose jiems skirtuose namuose ir niekur nevaikščioti“¹¹⁴. Matyt, toks buvo komendanto Martino nurodymas, tačiau kokia nors speciali sargyba aplink žydams gyventi paliktus kvartalus nebuvo išstatyta. Su moterimis gyveno ir vyresnio amžiaus nedarbingi vyrai, seneliai. Turbūt ten pat gyveno žydai darbininkai, nes nėra duomenų, kad jie būtų buvę atskirai izoliuoti kur nors kitur¹¹⁵. Tad ir po pirmųjų masinių žudynių didesnė Pilviškių žydų bendruomenės dalis gyveno griežtomis sąlygomis, bet tokio muštro, koks tą rudenį buvo įprastas Lietuvos žydų getuose, nepatyrė. Dvi savaites ar kiek trumpiau gyvi likę žydai gyveno geto be sargybos sąlygomis. Matyt, naciai turėjo užtektinai pajėgų, leidžiančių kontroliuoti nevisiškai izoliuotus žydus, ar bent tikėjosi prireikus galintys tai daryti. Veikiausiai nuo išorinio pasaulio labiau atskirti moteris trukdė vermachtui dirbantys žydai darbininkai, gyvenantys su savo žmonomis ir vaikais.

MOTERŲ, VAIKŲ IR SENELIŲ ŽUDYNĖS

Moterys su vaikais buvo sušaudytos 1941 m. rugsėjo 15 d. tame pačiame Tilčės šile prie Baltrušių kaimo, kur anksčiau atgulė dauguma Pilviškių žydų bendruomenės vyrų. Ten, kaip minėta aprašant nacių organizacinius veiksmus vyrų egzekucijos dieną, iš anksto buvo iškasta duobė (griovys) moterims. Ji buvo ilgesnė nei vyrų (apie 25 m ilgio)¹¹⁶, taigi buvo planuojama daugiau aukų. Kadangi antra duobė iškasta iš anksto, vadinasi, sušaudyti moteris, vaikus ir senelius buvo nuspręsta dar rugpjūtį. Tačiau vienu metu sunaikinti skirtingomis sąlygomis gyvenusių žmones (dauguma vyrų buvo laikomi klotime) stigo pajėgų net ir radus daugiau

vietinių talkininkų. Matyt, vasaros pabaigoje susidoroti su Pilviškių žydėmis (ir taip „priartėti“ prie visos Vilkaviškio apskrities žydų žudynių grafiko) Tilžės operatyvininkams trukdė ir vermachto vadovybė. Ji veikiausiai jau turėjo pedantišką planą, kada, kiek ir kuriai kariuomenės divizijai bus pristatoma tuo metu Pilviškių žydų darbininkų gaminama apranga ir avalynė. Jam turėjo paklusti su operatyvininkais geriau nei Krameris sutariantis komendantas Martinas, panaudodamas holokaustui Lietuvos provincijoje įprastą dvejų masinių žudynių taktiką.

Kitaip nei pirmosiose masinėse žudynėse, rugsėjį būsimos egzekucijos išsaugoti paslapytyje nepavyko, nes kai kurie policininkai ir apie tai sužinoję kiti lietuviai apie būsimas žudynes perspėjo pažįstamus žydus, kai kurie žmonės juos ragino slėptis ir siūlė pagalbą. Žinia apie įvyksiantį susidorojimą sklاندė tarp žydų, todėl vokiečių komendantui didesnę miesto teritoriją teko apstatyti sargybiniais. Judėjimas keliu, vedančiu į egzekucijos vietą, taip pat buvo suvaržytas sargybinių. Vežimais važiuojantys žmonės buvo stabdomi ir verčiami grįžti atgal. Sargybiniai plačiu spinduliu apjuosė parinktą egzekucijos vietą¹¹⁷. Tad šįkart dauguma nacių pasitelktų vietos vyrų jau iš anksto žinojo, kad jei jiems ir nereikės šaudyti žydų, teks juos varinėti ir saugoti prie žudynių vietos.

Moteris ir vaikus taip pat šaudė daugiausia vokiečiai¹¹⁸. Žudikai vėl atvyko sunkvežimiu iš Vilkaviškio¹¹⁸. Vietiniai talkininkai lietuviai daugiausia atliko sargybinių funkcijas. Tose žudynėse iš pilviškiečių žydus galėjo šaudyti J. Ramanauskas, Kazys Barniškis ir K. Kaminskas¹¹⁹. Kai kurie liudytojai teigia, kad susidorojant su Pilviškių žydėmis ir vaikais buvo panaudoti kulkosvaidžiai¹²⁰. Egzekucijos vietoje svarbiausias žudynių organizatorius ir vykdytojas vėl buvo vokiečių karo komendanto pavaduotojas (padėjėjas) Dylba¹²¹.

Po antrųjų masinių žudynių, be darbininkų specialistų (su kai kuriais iš jų galėjo likti ir jų šeimų narių), dar nemažai žydų slapstėsi valsčiaus kaimuose¹²². Atrodo, galėjo būti ir baigti žemės ūkio darbus nacių legaliai paliktų žydų. Daug žydų būta Užpilvių kaime¹²³. Žinoma, kad 1941 m. rugsėjo pabaigoje šiame kaime policininkai suėmė pas ūkininką Feliksą Venskutonį besislapstantį Freimarką. Jis buvo išvežtas į Vilkaviškį¹²⁴.

KITŲ ŽYDŲ LIKIMAI

Tekstuose, rašytuose pagal žydų atsiminimus, yra duomenų, kad 1941 m. lapkričio pirmoje pusėje Pilviškiuose buvo išlikę apie šimtas žydų. Keliasdešimt žydų pilviškiečių slapstėsi pas žmones. Teigiama, kad 1941 m. lapkričio 14 d. naktį apie 40 žydų vyrų buvo nužudyta už 4 km nuo Pilviškių esančiame nedideliame miške¹²⁵. Baudžiamosiose bylose apie tas žudynes neužsimenama. Vadinas, naciai tai padarė savo jėgomis. Per tą egzekuciją kai kam iš žydų pavyko išsigelbėti, kitaip informacija apie šį nacių nusikaltimą nebūtų patekusi į atsiminimus. Maždaug tuo metu kažkiek moterų buvo išvežta į Vilkaviškio getą (stovyklą)¹²⁶.

Iš įvairių šaltinių ir 1941 m. lapkričio 25 d. Vilkaviškio policijos nuovados vachmistro (tas pareigas jis ėjo laikinai) rašto Pagrandų seniūnui galima spręsti, kad tą rudenį veikiančiame Vilkaviškio gete buvo nemažai mirties išvengusių žydų (tarp jų – ir pilviškiečių). Tuo dokumentu prašoma gyventojams paskelbti, kad „Vilkaviškio apskrities žydai apgyvendinti atitinkamame Vilkaviškio miesto rajone, iš kurio jie neturi teisės pasišalinti“. Toliau rašoma, kad „draudžiama krikščionims apgyvendinti pas save žydą, jį šelpti ar palaikyti bet kokius santykius. Kas nesilaikys šių nuostatų, bus paskelbtas žydų globėju ir susilauks atitinkamų sankcijų. Visi

žydai, kurie bus pastebėti už jiems skirtą gyventi rajono ribų, tuojau turi būti perduoti Vilkaviškio nuovados policijai.¹²⁷

Aiškėja, kad 1941 m. rudens pabaigoje į Vilkaviškį, kur veikė stovykla (getas), liepta suvežti kitose apskrities gyvenvietėse likusius ar darbui tose vietovėse nereikalingus žydus. Veikiausiai tada Vilkaviškio gete atsirado daugiau Pilviškių žydų. Kai kurie iš jų galėjo būti sulaikyti kaip besislapstantys kaimuose. Vilkaviškis (kaip ir Telšiai, Švenčionys, Lazdijų apskritis) – viena iš Lietuvos provincijos vietovių, kurioje žydų laikinosios stovyklos (getai) 1941 m. veikė ilgiausiai¹²⁸. Neaišku, kiek buvo Pilviškių žydų aukų per 1941 m. lapkričio 15 d. prie Vilkaviškio vykdytas žudynės, kai nušauta 115 žydų. Tą nusikaltimą organizavo ir vykdė ne vokiečių kariuomenės karo komendantas ir Tilžės būrio operatyvininkai, bet A operatyvinės grupės padalinys¹²⁹. Prieš šias žudynes, vedami į egzekucijos vietą, iš pasmerktųjų būrio pabėgo minėti Pilviškių žydai A. Kirkilovskis ir Ch. Černiavskis¹³⁰.

Žinoma, kad grupė Pilviškių žydų buvo išvežta į Marijampolę, matyt, dirbti kažkokių darbų. Dar kiti galėjo ilgiau likti Pilviškiuose kaip tam tikrus darbus gerai išmanantys specialistai. Gali būti, kad „Tigro“ fabrike grupė specialistų žydų dirbo ir pirmąją nacmečio žiemą, kai prie Maskvos sušalusiems vermachto kareiviams reikėjo ruošti šiltesnę aprangą. 1942 m. aštuoni iš tų kelių dešimčių Pilviškiuose gyvų likusių žydų atsidūrė Kauno gete¹³¹. Jų perkėlimo seka ir datos nežinomos. Tam išsiaiškinti reikia papildomų vokiečių šaltinių iš nacmečio laikotarpio ir atidžiai įsigilinti į hebrajų ar jidiš kalbomis rašytus pilviškietų atsiminimus. Mat jų pagrindą parašytuose ir į anglų kalbą išverstuose tekstuose paminėti tik Vilkaviškio, Marijampolės ir Kauno miestai¹³² (o ne konkrečios aplinkybės), per kurių getus ir laikinąsias stovyklas ar – pabėgus – per

gelbėtojų įrengtas slėptuves ėjo Pilviškių žydų gyvenimo keliai. Daliai po masinių egzekucijų likusių žydų išgyventi ir sulaukti nacmečio pabaigos padėjo krikščioniškos vertybės ištikimi gelbėtojai. Kitiems po 1943 ar 1944 m. prievartinio evakavimo iš Lietuvos iki laisvės dar teko ištverti siaubo mėnesius nacių koncentracijos stovyklose.

Vieniems išsigelbėjusiems žydams dėl susiklosčiusių aplinkybių buvo lemta visą nacmetį ar bent kurį laiką slapstytis netoli Pilviškių arba net kurioje nors miesto pakraščio sodyboje. Kiti prieš žudynes pasislėpę ar vėliau iš nacių ištrūkę žydai pilviškietiai buvo slapstomi už Pilviškių valsčiaus ribų. Kita vertus, valsčiuje buvo slapstomi ir iki karo kitur gyvenę žydai. Retas gelbėjamas žydas ar keli šeimos nariai turėjo galimybę visą okupacijos laikotarpį išbūti vienoje vietoje. Beveik kiekvieną gelbstimą žydą slėpė ir juo rūpinosi daugelis žmonių. Kilus pavojui ar esant būtinybei, gelbėjami žmonės buvo pervežami į kitą vietą¹³³. Apie Pilviškių valsčiuje, kaip ir kitur Lietuvoje, gyvenusius žydų gelbėtojus nėra surinkta daug duomenų. Kai buvo galima nesunkiai užfiksuoti žydų gelbėjimo faktus ir aplinkybes, tai nebuvo daroma dėl sovietų ideologinių ir politinių trukdžių. O XX a. pabaigoje anapilin jau buvo išėję daugelis žydų gelbėtojų, kuriems (kaip ir jų šeimoms) už persekiojamiems žmonėms suteiktą kilniaširdę pagalbą grėsė žiaurios nacių gestapo bausmės. Neaišku, kokią bausmę gestapininkai skyrė Parausių kaime žydus slėpusiam ūkininkui Juozui Narijauskui. Jis buvo suimtas kartu su slepiamais žmonėmis ir savo šeimos nariais. Tolesnis suimtųjų likimas nežinomas¹³⁴. Atrodo, kad nacių buvo suimtas ir žydų šeimą slėpęs Pilviškių miesto gyventojas Juozas Matulaitis. Jis savo namo rūsyje priglaudė daug žydų, kuriems maisto parūpindavo patikimi kaimų ūkininkai¹³⁵. Tačiau buvo daug žydų globos ir slėpimo atvejų su laiminga pabaiga. Miknaičių ūki-

ninkas slėpė Pilviškių žydaite Kaplanaitę. Margių kaimo gyventojas Juozas Rimša visą nacmetį savo namuose slėpė iš geto pabėgusią žydaite. Žydus globojo ir slėpė Naudžių kaimo ūkininkas Juozas Račaitis¹³⁶. Žydus slapstė pilviškiečiai Magdė Uleckienė, Janukiškių kaimo ūkininkas Juozas Grigaitis¹³⁷. Septynis žydus slėpė Juozūniškės kaimo ūkininkas Endrius Gavėnas (jis pokario metais buvo ištremtas)¹³⁸.

Galima pasidžiaugti, kad nacmetį išgyveno nemažai Pilviškių žydų bendruomenės narių. Peršasi prielaida, kad, be palankių aplinkybių, tai lėmė ir didesnės mirčiai pasmerktų žmonių pastangos gelbėtis. Pačių žydų skaičiavimais, vien slapstydamiesi pas žmones Raudonosios armijos sulaukė ne mažiau kaip 26 pilviškiečiai¹³⁹. Išsislapsčiusių skaičių galėjo padidinti ir iki paskutinės pavojaus dienos pas valsčiaus ūkininkus Zavadkus slėptas Natenzonas, 1940 m. turėjęs parduotuvę Antanave. 1944 m. rugpjūčio mėn. jis, paskubėjęs eiti pasitikti Raudonosios armijos, buvo pagautas vokiečių kareivių¹⁴⁰.

Pilviškių žydai turėtų būti tarp tų Lietuvos provincijos miestų ir miestelių bendruomenių, kurioms 1941–1945 m. (kai kurie žydai laisvę atgavo vėliau ir ne Lietuvoje) pavyko išsaugoti daugiausia (procentine išraiška) savo žmonių. Atsakyti į klausimą, kiek buvo tokių išlikusiųjų, geriausiai galėtų išsigelbėjusių pilviškiečių palikuonys ir žydų istorikai. Dar reikia pridurti, kad per Antrąjį pasaulinį karą išgyveno dauguma 1941 m. birželį sovietų ištremtų Pilviškių žydų, taip pat kai kas iš tų, kurie karo pradžioje spėjo pasitraukti su Raudonąja armija. O jeigu prisiminsime, kad daug jaunų žydų pilviškiečių dar iki 1940 m. išvažiavo į Palestiną, PAR, JAV ir kitas šalis, tai galime teigti, kad Pilviškių bendruomenės tęstinumo elementai tarsi medžio šakos išsišakojo bent trijuose žemynuose. 1963 m. rudenį į minėjamą

prisimenant 1941 m. aukas buvo atvykę per karą gyvi likę 25 žydai pilviškiečiai¹⁴¹.

DĖL NETIKSLUMŲ IR AUKŲ SKAIČIAUS

Rašant apie Pilviškių žydus, ne visur tiksliai nurodoma jų žudynių vieta. Dabartinės geografijos (kraštovaizdžio) požiūriu geriausia sakyti, kad masinės žudynės vyko prie Baltrušių kaimo (buv. Šakių apskrities Barzdų valsčius, dabar – Šakių rajonas). Tačiau kai kur ta vieta lokalizuojama buvusi Šilelių ar Tilčės kaime. Tilčės pavadinimą turėjo prie Baltrušių kaimo anksčiau buvęs vienkiemis. Šalia jo žaliavusį nedidelį mišką iki 1940 m. pilviškiečiai, ypač žydai, buvo pamėgę kaip poilsio vietą¹⁴² ir vadino tiesiog šileliu ar šilu, kartais – Tilčės šilu¹⁴³. Per klaidą atsirado ir Šilelių kaimas¹⁴⁴. To miškelio (šilo) pakraštyje 1941 m. naciai susidorojo su Pilviškių žydais. Yra duomenų ir apie ten vokiečių sušaudytus belaisvius raudonarmiečius.

Sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos skubotai ir aplaidžiai, apklausiant vos kelis liudytojus, 1945 m. parengti pirminiai dokumentai, nurodantys karo aukas Vilkaviškio apskrityje, kelia daug abejonių. Suvestinėje lentelėje prie Baltrušių vietovardžio nurodytos 1507 aukos. Eilutėje prie Pilviškių pavadinimo įrašytas 2300 sušaudytų žmonių skaičius¹⁴⁵. Kitame komisijos surinktos medžiagos lape NKVD Pilviškių įgaliotinis Davydovas sunkiai įskaitomu braižu užrašė Pilviškių valstiečio Juozo Kalinausko liudijimą, kad buvo sušaudyta apie 1500 moterų ir vaikų, ir Dvarnųjų kaimo mažaraščio Vladislovo Kučinsko dviejų masinių žudynių statistiką – 550 ir 900 aukų (antrasis skaičius, jį pataisant, protokole padidintas)¹⁴⁶. Remdamasis tuo metu Vilkaviškyje gyvenusios liudytojos Marijos Vaišnorienės pasakojimu, NKVD Vilkaviškio apskrities skyriaus

majoras rusakalbis P. Krylovičius užrašė, kad prie Pilviškių nužudyta maždaug 1300 žydų (700 vyrų, 600 moterų ir vaikų) bei kad čia buvo šaudomi ir raudonarmiečiai. Tą pačią 1945 m. balandžio 4-ąją apklaustas ir mums žinomas A. Kirkilovskis¹⁴⁷. Neaišku, kur ir kas pirmasis pateikė straipsnio įvade minėtą 1800 aukų prie Baltrušių kaimo skaičių, patekusį į visas sovietines Lietuvos enciklopedijas ir kitus leidinius¹⁴⁸. Reikėtų vengti įvairiuose leidiniuose pasitaikančių klaidingų faktų. Antai Broniaus Kviklio sudarytame enciklopediniame leidinyje „Mūsų Lietuva“ netiksliai nurodyta, kad toje pačioje Višakio pakrantėje, kur anksčiau buvo išžudyti Pilviškių žydai vyrai, moterys buvo sušaudytos tik 1942 m. bei kad iš Pilviškių „žydų bendruomenės mirties išvengė gal apie 10“¹⁴⁹.

Vilkaviškio apskrities vykdomojo komiteto 1948 m. pažymoje rašoma, kad Baltrušių kaime buvo nužudyta ne mažiau kaip 1500 žmonių¹⁵⁰. Beje, jau 1963 m. K. Kaminsko baudžiamosioje byloje atsirado raštas su patikslintu aukų skaičiumi. Jame rašoma, kad 1941 m. prie Pilviškių „sušaudyta daugiau kaip 1000 gyventojų“¹⁵¹. Tas skaičius pateko ir į kai kuriuos rajono periodinių leidinių straipsnius¹⁵², bet kitur tikroviškesni duomenys buvo mažai vartojami.

Istoriografijos operuojamai statistikai tikslinti svarbi yra Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos sudaryta lentelė „Masinių žudynių vietos ir datos“. Į ją įrašytos Lietuvos vietovės, turėjusios didesnes ar mažesnes žydų bendruomenes, ir, turint kokių nors duomenų ar skaičiavimų, nurodomas aukų skaičius, žudynių vieta, data. Lentelėje yra dvi datos su Pilviškių vietovardžiu: 1941 m. rugpjūčio 29 d. ir rugsėjo 15 d. Eilutėje prie pirmosios datos aukų skaičius nenurodytas. Prie antrųjų masinių žudynių laiką žyminčios rugsėjo 15-osios datos lentelės sudarytojai įrašė 961 nužudytą žydą¹⁵³. Atrodo, tai

bene tiksliausias istoriografijoje esantis abiejų masinių žudynių aukų skaičius, kurį, jeigu įmanoma, dar reikėtų pagrįsti ir patikslinti archyviniais šaltiniais.

ATSKIRŲ STUDIJŲ VERTI KLAUSIMAI

Atskirų studijų ar bent tarpinių tiriamųjų straipsnių reikalautų Pilviškių žydų turto realizavimo 1941 m. ir vietos vyrų, talkinusių naciams naikinant jų kaimynus žydus, motyvacijos klausimai.

Iš žydų atiminėti turtą pradėta dar gerokai iki masinių žudynių. Tai darė tiek naciai, tiek lietuviai policininkai ir pronaciniai aktyvistai, gavę iš vokiečių komendanto įgaliojimus prižiūrėti, kaip žydai laikosi jiems taikomų nuostatų. Gviešdamiesi už įstatymo ribų paskelbtų žmonių nuosavybės, tokie „kontrolieriai“ užėdavo į žydų namus. Keli tokie turto grobimo atvejai užfiksuoti ir baudžiamosiose bylose, nors tai, palyginti su gyvybės praradimu, nebuvo didelė netektis. Pasak išsigelbėjusio A. Feinbergo, 1941 m. rugpjūčio mėn. policininkai J. Ramanauskas ir A. Vosylis, užėję į jo butą, išsinešė bufetą, stalą, sieninį laikrodį ir vyrišką kostiumą. Kitą kartą J. Ramanauskas, atėjęs su J. Barkausku, atėmė kitą kostiumą, o nenorinčiam drabužio atiduoti ir pasipriešinusiam žydai trenkė šautuvo buože ir sužalojo pirštą¹⁵⁴. Matyt, panašių apsilankymų padaugėjo, kai dalis žydų vyrų buvo izoliuoti Kovensko klojime.

Žinomi faktai galutinai neatskleidžia, kaip vokiečių karinė ir civilinė administracija 1941 m. pasielgė su Pilviškių žydų nekilnojamoju ir kitu turtu, likusiu po masinių žudynių. Kaip žinome, Lietuvos žydų nuosavybė kaip savotiškas trofėjus buvo paskelbta Vokietijos reicho nuosavybe. Daug Pilviškių žydų baldų, drabužių, technikos įrenginių ir prietaisų, kito vertingesnio turto

naciai geležinkeliu išvežė į Vokietiją¹⁵⁵. Žydų namai buvo užantspauduoti. Kai kuriais iš jų leista naudotis lietuviams. Tai buvo daroma per viršaičio įstaigą. Viršaitis turėjo rasti kandidatų lietuvių žydų ūkių žemei dirbti ir pateikti jų sąrašą apskrities vokiečių valdžiai. Tie ūkiai, vykdant germanizaciją atėjus lietuvių išstūmimo iš valsčiaus laikui, turėjo tapti papildomu žemės ištekliumi vokiečių kolonistams.

Vokiečiams nereikalingą žydų turtą leista realizuoti patiems pilviškiečiams. 1941 m. rugsėjo pabaigoje tuo tikslu buvo sudaryta komisija prie viršaičio įstaigos. Atrodo, kad baldai, likę patenkinus nacių poreikius, buvo parduodami. Pavyzdžiui, minėtas J. Besasparis už stalą, šešias kėdes, spintą ir sofą sumokėjo 180 tada dar tebebuvousių apyvartoje sovietinių rublių¹⁵⁶. Gautos lėšos patekdavo į specialią Kauno gebitskomisaro sąskaitą. Atrodo, kad naciai holokaustą vykdyti padėjusiems savo parankiniams lietuviams veltui leido išsidalyti tik kai kuriuos mažiau vertingus Pilviškių žydų drabužius ir apavą, kurie liko žudynių vietoje nurengus sušaudyti atvartytus žmones ar tuščiuose jų namuose. Antai Antanas Gudaitis už talkininkavimą naikinant žydų bendruomenę gavo (turbūt veltui) paltą ir puskailinius¹⁵⁷. P. Buragas, artimai bendravęs su naciams labiausiai talkinusiiais policininkais, gavo ne tik sušaudytųjų turto, bet žydo namą (jis 1944 m. sudegė)¹⁵⁸. Nacmečio pradžioje sužeistą Pasodos seniūną laikinai pavadavęs A. Totoraitis gavo žydo Rabinovičiaus ūkį¹⁵⁹.

Ne visas žydų turtas, ypač nekilnojamas, buvo naudojamas. Nepavyko rasti tekstų, kurie apibūdintų, kaip vėl 1941 m. rudenį centrinėje Pilviškių dalyje atrodė anksčiau žydams priklausę pastatai. Tai turėjo būti panašu į apibendrinantį vaizdą, kurį įvardinėje savo knygos dalyje pateikė istorikas A. Eidintas: „Lietuvos miestų ir miestelių centrai kėlė šurpą kiekvienam praeiviui. Neįprasta tyla,

nelaksto vaikai, neveikia parduotuvės, namai be langų, užkaltos durys bylojo apie žiaurų uraganą, tikriausią katastrofą, kuri ištiko senus Lietuvos gyventojus žydus.“¹⁶⁰ Buvę žydų kvartalai Pilviškiuose labai nukentėjo 1944 m., kai Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo frontas slinko į vakarus.

Baudžiamosiose bylose yra daug medžiagos apie ankstesniuose skirtniuose minėtus pilviškiečius, patekusius į nacių pinkles ir padėjusius jiems vykdyti holokaustą. Ji duoda peno ir atskleidžiant sociologinį įpainiotų į holokaustą vietos gyventojų portretą. Toliau pateiksime keletą pavyzdžių, leidžiančių suvokti priežastis ir motyvus, privertusius keliasdešimt Pilviškių miesto ir valsčiaus vyrų tapti netiesioginiais ar tiesioginiais savo kaimynų žydų žudynių dalyviais.

Iš įvade minėto Dvarnų kaimo buvo kilęs ir kaip samdinyų žydų ūkiuose dirbęs trisdešimtmetis A. Gudaitis (berastis, kilęs iš Jankų valsčiaus). Šis žmogus į žydų varinėtojų būrį pateko visiškai atsitiktinai, kai iš komendantūros pastato išėjęs vokietis jo, vaikštinėjančio kartu su draugu Jundulu, paklausė, ar jie tarnavę armijoje. Nors atsakymas buvo neigiamas, vokietis abu vyrus nusivedė į sinagogą, iš ten laikomų trofėjų ginklų davė abiem po šautuvą, liepė eiti per žydų namus ir varyti juos į gatvę. Tai buvo diena, kai vyko antrosios masinės žudynės. A. Gudačiui (nors ir bandžiusiam atsisakyti) iš vietos, kur savo mirties laukė moterys su vaikais, teko einant priekyje vesti iki egzekucijų duobės dvi pasmerktųjų grupes¹⁶¹. Į klausimą, ar šie abu pilviškiečiai galėjo išsisukti nuo gėdingo vaidmens ir nepaimti į rankas šautuvo, dabar sunku atsakyti.

Apie apsauginių atsakymą persekioti žydus jau rašyta. Tarp tokių, kurie išvengė dalyvauti nusikaltimuose žydams, buvo ir policininkų. Nuo 1941 m. birželio 30 d. vienuolika mėnesių Pilviškiuose eiliniu policininku dirbusiam (1942 m. laikinai vieną

mėnesį ėjo vachmistro pareigas), o paskui tik ūkininkavusiam J. Besaspariui pavyko tai padaryti darbo policijos kanceliarijoje dingstimi¹⁶². Tarp žydams padėjusių žmonių buvo ir policininkų, kurie, kaip sakė išsigelbėjusi žydė, perspėjo apie nacių suplanuotas žudynes savo pažįstamus žydus, kad tie spėtų pasislėpti¹⁶³. Antai policijos tarnautojas P. Ilgūnas, išgirdęs apie būsimą egzekuciją, apie tai perspėjo ne vieną žydą, ragindamas slėptis¹⁶⁴.

Pilviškiuose dalis nacių talkininkų vykdė vokiečių nurodymus ne tik neryšdami raiščių ant rankovės, bet ir be ginklų. Baudžiamosiose bylose nebuvo domimasi tokia nacių talkininkų įvairove. Tai atsitikdavo dėl duomenų stokos arba nesistengiant išsiaiškinti, kokiai policijos nuovada, pagalbinei policijai ar baltaraiščių vardu vadinamam būriui priklausė žydus konvojavęs arba šaudęs vietos gyventojas. Pilviškių žydų tragedija rodo, kad teisus yra Kęstutis K. Girnius, kuris, polemizuodamas dėl 1941 m. Birželio sukilimo vertinimo, rašė, kad „reikia atsargiau vartoti sukilėlių, partizanų ir baltaraiščių sąvokas“¹⁶⁵. Galima pridurti, kad taip reikėtų elgtis ir kelias 1941 m. įvykių dalyvių kategorijas vadinant policininkais. Mat pagalbiniais policininkais, ypač nacių okupacijos pradžioje, kai Lietuvoje buvo karinės administracijos režimas (iki jį pakeitė vokiečių civilinė administracija su generaliniu komisaru Adrianu von Rentelnu priešakyje), tapdavo ir karo komendanto sudarytą sąrašą patekę atsitiktiniai surankioti vyrai, kurie neretai patys nežinojo savo statuso. Be to, tokie sąrašai ne visada buvo sudaromi. Kaip matyti iš 1941 m. įvykių Pilviškiuose, žydų žudynių išvakarėse ar net tą pačią dieną keletas vyrų tiesiogine to žodžio prasme buvo paprasčiausiai pagauti. Jiems trumpam buvo išduoti trofėjiniai šautuvai su keliais šovininiais. Taip tie vyrai, ne laiku atsidūrę netinkamoje vietoje, tapo nacių talkininkais.

Keliasdešimt pilviškičių neatsispyrė nacių nurodymams ir nerado dingsties išvengti žydų varymo iš savo namų prievolės, stovint su kelioms valandoms įbruktą į rankas šautuvu prie Kovenskio klojimo durų, lydint nacių myriop pasmerktus žmones į Tilčės šilą ar stovint prie Baltrušių kaimo vadina-mojo apsupties žiedo grandinėje¹⁶⁶.

IŠVADOS

Lietuvos Užnemunėje ir Vilkaiviškio apskrityje iki 1941 m. vasaros viena iš svarbių litvakų (Lietuvos žydų) gyvenamų vietovių buvo Pilviškiai. Čia nuo XVIII a. žydai plėtojo savo tradicinius verslus ir kultūrą.

Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje Pilviškiuose sudegė katalikų bažnyčia, centrinėje miesto dalyje nukentėjo ir žydų pastatų. Vėliau nemažai žydų pasitraukė į ūkius užmiestyje. Vermachtas į miestą įžengė 1941 m. birželio 23 d. Diskriminaciniai nurodymai buvo paskelbti birželio 28 d. Žydams persekioti naciams nepavyko panaudoti vietos apsaugininkų (tautinių aktyvistų), karo pradžioje susiorganizavusių gyventojams ir jų turtui apsaugoti nuo demoralizuotų raudonarmiečių. Pilviškių karo komendantui Kramerui ir Tilžės operatyvinio padalinio karininkams teko tenkintis atsitiktiniais pronaciniais talkininkais.

Atrodo, kad Pilviškių žydus vyrus planuota sušaudyti dar liepos mėn. (kaip ir kitur Vilkaiviškio apskrityje). Tačiau karinei vadovybei nusprendus žydus panaudoti kaip vermachtui reikalingus darbininkus (aprangai, avalynei gaminti), tai padaryti nacių operatyvininkams nebuvo leista. Žydai galėjo išsirinkti keturių vyrų tarybą. Sušvelnėjo jų režimas, pagerėjo padėtis (aprūpinimas maistu, nutraukti kankinimai). Ji vėl pablogėjo atvykus naujam komendantui Martinui. Pilviškiuose nebuvo tipinio

geto. Mirčiai pasmerkti vyrai dvi dienas buvo laikomi klojime. Prie Baltrušių kaimo (2–2,5 km nuo Pilviškių) dauguma jaunų žydų vyrų (300–350 aukų; tarp jų buvo ir apie dvidešimt komjaunuolių merginų) sušaudyta 1941 m. rugpjūčio 29 d., moterys ir vaikai – rugsėjo 15 d. (550–600 aukų). Po šių žudynių liko produkciją vermachtui gaminantys žydai darbininkai (apie 80 asmenų, gal ir jų šeimos narių) ir kelios dešimtys pasislėpusių pas gyventojus. Išlikusių gyvų žydų grupės pateko į Vilkaviškį, Marijampolę ir Kauno getą, kitas kalnimo vietas. 1941 m. lapkričio 14 d. apie 40 žydų buvo nužudyta už 4 km nuo Pilviškių.

Preliminariai galima teigti, kad išsigelbėjo ir, atsidūrę į rytus nuo Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo fronto, išliko apie 10 proc. ikikarinės Pilviškių žydų bendruomenės narių (neskaičiuojant priglautų Suvalkų karšto žydų). Tiksliau rekonstruoti holokaustą Pilviškiuose (ir visoje Užnemunėje)

Nuorodos

¹ Žr. 1941 m. spalio 15 d. V. Štalekerio (F. W. Stahlecker) parengtos A operatyvinės grupės ataskaita, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, Vilnius, 1973, p. 20.

² Ibid., p. 403.

³ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 1968, p. 854.

⁴ A. Vilkys, „Avies kailyje“, *Naujas gyvenimas*, 1963, rugpjūčio 10 ir 13.

⁵ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

⁶ S. Buchaveckas, „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: kai kurie faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26), p. 38; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas (1941 m. birželis–rugsjis)“, *ibid.*, 2010, Nr. 1(27), p. 69; To paties, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, *ibid.*, 2010, Nr. 2(28), p. 31; To paties, „Kelmės ir Vaiguvo valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.“, *ibid.*, 2011, Nr. 1(29), p. 7.

galėtų padėti užsienio archyvų šaltiniai, pirmiausia nušviečiantys Tilžės operatyvinio būrio veiklą 1941 m., svarbūs holokausto vokiškam veiksmui atskleisti, taip pat įvertinant pilviškiečių nusikaltimus. Mat holokaustą vykdyti naciams padėjusių vietinių vyrų baudžiamųjų bylų medžiaga gausi, bet labai prieštaringa. Joje nemažai suklastotų ir nepatikimų liudijimų, daugelis jų pagrįsti nuogirdomis iš kitų asmenų. Sovietų represinė mašina dažnai didesnę bausmę skirdavo ne už dalyvavimą šimtų žydų žudynėse, o už „tėvynės išdavimą“ 1941 m. Birželio sukilime, sovietinių aktyvistų ir raudonarmiečių persekiojimą ir pan. Dauguma iš 30–40 į nacių pinkles patekusių ir prie holokausto prisidėjusių pilviškiečių buvo žydų sargybiniai, kai kurie jų kankino ir šaudė savo kaimynus žydus. Masinėse egzekucijose žydus daugiausia šaudė iš Vilkaviškio atvažiuavę vokiečių žudikai.

⁷ *Mūsų Lietuva*, t. 4, Vilnius, 1991 (2-oji fotografinė laida), p. 423; N. Schoenburg, S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, New York, 1991, p. 216, 344.

⁸ A. Miškinis, *Užnemunės miestai ir miesteliai*, Vilnius, 1999, p. 415.

⁹ Ibid., p. 416.

¹⁰ Ibid.; *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, Boston, 1960, p. 541–543; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹¹ Ibid.; *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 424; A. Miškinis, *op. cit.*, p. 416.

¹² Mokyklų statistinės žinios, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 391, ap. 3, b. 1252, l. 644; b. 2295, l. 46; b. 2320, l. 44; *Pilviškių vidurinės mokyklos istorija*, 2006 m. (rankraštis, saugomas straipsnio autoriaus asmeniniame archyve).

¹³ A. Miškinis, *op. cit.*, p. 416; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹⁴ A. Miškinis, *op. cit.*, p. 416.

¹⁵ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹⁶ N. Schoenburg, S. Schoenburg, *op. cit.*, p. 216.

¹⁷ *Lietuvos apgyventos vietos. Pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų 1923 m. surašymo duomenys*, Kaunas, 1925, p. 26; *Lietuvos statistikos metraštis (1938 m.)*, Kaunas, 1939, p. 14.

¹⁸ *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 428; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas); A. Miškinis, op. cit., p. 417.

¹⁹ *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 429; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

²⁰ Pilviškių 2-osios pradžios mokyklos lankymo 1940 m. kovo 7 d. apyskaita, LCVA, f. 391, ap. 3, b. 1757, l. 133; Mokyklų statistinės žinios, ibid., b. 2320, l. 44.

²¹ J. Kalvaičio 1944 m. rugsėjo 13 d. apklausos protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 189; Ch. Černiavskio ir V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 3 d. akistatos protokolas, ibid., l. 27; A. Ruškienės 1950 m. apklausos protokolas, ibid., b. 16950/3, l. 66–67.

²² <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

²³ Ibid.; B. Makauskas, „Lietuvių iškeldinimas iš Trečiojo reicho okupuoto Suvalkų krašto 1941 m.“, *Voruta*, 2011, gegužės 7.

²⁴ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 26.

²⁵ A. Ridikevičienė, „Šeši puslapiai iš Pilviškių apylinkės istorijos“, *Pergalė*, 1988, balandžio 22.

²⁶ J. Besaspario ir Ch. Černiavskio 1944 m. rugsėjo 24 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 17.

²⁷ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 149–150; L. Tatarūnas, „Žydai Lietuvoje pirmosios sovietinės okupacijos metais (1940–1941 m.)“, *Istorija*, 2009, Nr. 1(73), p. 43.

²⁸ Kaip Pilviškių Nr. 2 pradinė mokykla minėjo 23 metų Didžiosios Spalių Revoliucijos sukaktuvių šventę [1940 m. ataskaitos pavadinimas. – S. B.], LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 267, l. 123.

²⁹ D. Levin, op. cit., p. 150; L. Tatarūnas, op. cit., p. 43.

³⁰ A. Kirilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 10; b. 809/3, l. 45; A. Lubnino 1944 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. 10108/3, l. 21–22.

³¹ J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 15; D. Levin, op. cit., p. 151.

³² <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

³³ D. Levin, op. cit., p. 149; L. Tatarūnas, op. cit., p. 39.

³⁴ *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, p. 541; N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 216; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

³⁵ A. Lubnino 1944 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10108/3, l. 21; I. Zaicevo 1946 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 809/3, l. 45; 1942 m. gegužės 27 d. Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas. Vilkaiviškio apskrities Pilviškių miestas, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 9024, l. 541 (lapai nenumeruoti).

³⁶ Justinos Kirvelaitytės (g. 1931 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2006 m.

³⁷ Ibid.; *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, p. 542; *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 431; A. Miškinis, op. cit., p. 418.

³⁸ S. Jegelevičius, „Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo frontas Lietuvos teritorijoje 1941 m. birželį“, *Karo archyvas*, t. 21, 2006, p. 184.

³⁹ Min. J. Kirvelaitytės atsiminimai.

⁴⁰ Tautinės darbo apsaugos nuostatai, 1941 m. kovo 29 d., LCVA, f. 1398, ap. 1, b. 1, l. 99–101; A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupantų replėse: 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 114; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, p. 165; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 74, 78; S. Buchaveckas, „Kelmės ir Vaiguvo valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.“, p. 15.

⁴¹ J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 15; K. Vingilio 1944 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, ibid., l. 111.

⁴² J. Goldbergo 1946 m. gruodžio 13 d. apklausos protokolas, ibid., l. 104.

⁴³ 1941 m. policijos raportai, p. 1 (Mykolo Stanikūno anketa), LGGRTC Vardyno skyrius.

⁴⁴ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com>, tekstas, parengtas Yad Vashem archyve esančių išsigelbėjusių žydų atsiminimų pagrindu (iš hebrajų k. į anglų k. vertė Lazeris Mishulovinas).

⁴⁵ B. Rapulskis, „Zelkė Kazokas“, *Santaka*, 1995, birželio 20.

⁴⁶ Min. J. Kirvelaitytės atsiminimai.

⁴⁷ 1941 m. birželio 25 d. Vilkaiviškio karo komendanto skelbimas, LCVA, f. R-646, ap. 1, b. 1, l. 4.

⁴⁸ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais (rankraštis)*, 1970, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, p. 102–114; H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppe*

des Weltanschauungskrieges 1938–1942, Frankfurt am Main, 1993, S. 141–142; S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 38.

⁴⁹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 197; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 65–67.

⁵⁰ A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 10.

⁵¹ Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus interneto svetainė, <http://www.jmuseum.lt>; R. Puišytė, „Masinės žudynės Lietuvos provincijoje (nusi Kaltimo vykdytojai)“, *Žydų muziejus. Almanachas*, Vilnius, 2001, p. 183–184; „Mano prosenelių ir senelių kaimynai žydai“, <http://www.vistytis.puslapiai.lt>; „Dvoras Story in Lithuanian“, <http://www.jewishvilkaviskis.org>.

⁵² *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius, 2007, p. 226.

⁵³ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 6; A. Lubnino 1944 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. 10108/3, l. 21–24.

⁵⁴ Ibid., l. 23–24.

⁵⁵ Ch. Černiavskio ir V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 3 d. akistatos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 27.

⁵⁶ S. Buchaveckas, „Holokaustas Raseinių apskrityje: Nemakščių valsčiaus žydų žūtis“, p. 39; A. Valiukevičiaus 1945 m. kovo 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17753, l. 14–15.

⁵⁷ J. Daugėlos 1948 m. kovo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18071, l. 35–36.

⁵⁸ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 6; Ch. Černiavskio 1944 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, ibid., l. 8.

⁵⁹ A. Totoraičio 1944 m. rugpjūčio 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 15.

⁶⁰ J. Daniliausko 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 12; J. Daugėlos 1948 m. kovo 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18071, l. 35.

⁶¹ P. Stankeras, op. cit., p. 180.

⁶² J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 2 d., A. Jasiekėno 1944 m. rugsėjo 3 d. ir V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 4 d. apklausų protokoliai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 8, 15, 123.

⁶³ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 6; A. Totoraičio

1944 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 26.

⁶⁴ Ch. Černiavskio ir V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 3 d. akistatos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 27–28.

⁶⁵ M. Vaišnorienės 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 13.

⁶⁶ Ch. Černiavskio 1944 m. rugsėjo 3 d. ir A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausų protokoliai, ibid., l. 8, 15.

⁶⁷ A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., l. 10.

⁶⁸ J. Lozoraičio 1944 m. rugsėjo 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47318/3, l. 13.

⁶⁹ J. Ramanausko 1946 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, ibid., b. 8789/3, l. 15–16.

⁷⁰ V. Ambraso ir J. Merkšaičio 1944 m. rugsėjo 14 d. akistatos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 29–30; P. Ilgūno 1948 m. balandžio 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-18071, l. 15.

⁷¹ P. Burago 1944 m. rugsėjo 28 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 25.

⁷² J. Cigano 1944 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, ibid., b. 1618/3, l. 13.

⁷³ A. Gudaičio 1944 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 29.

⁷⁴ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt>. (J. Rosino tekstas); T. Aprejauskajos 1944 m. rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41830/3, l. 6.

⁷⁵ K. Rukšėnas, op. cit., p. 195–204.

⁷⁶ G. Lurijos ir K. Friedmano 1944 m. rugsėjo 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1618/3, l. 17–18; M. Vaišnorienės 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 14; A. Totoraičio 1944 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 26.

⁷⁷ M. Uleckienės 1959 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 44905, l. 181; Min. J. Kirvelaitytės atsiminimai.

⁷⁸ *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952). Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 464; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 2002, p. 585; <http://www.partizanai.org/index>.

⁷⁹ P. Ilgūno 1948 m. birželio 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18071, l. 29.

⁸⁰ Lietuvos generalinės srities Švietimo vadybos generalinio tarėjo 1941 m. spalio 2 d. įsakymo nuorašas, LCVA, f. R-629, ap. 1, b. 93, l. 177; 1941 m. gruodžio 4 d. Kurpių pradžios mokyklos lankymo apyskaita, ibid., b. 12, l. 316.

- ⁸¹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸² P. Štrimačio 1962 m. balandžio 3 d. pareiškimo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 447318/3, l. 100.
- ⁸³ <http://www.jewishvilkaviskis.org>.
- ⁸⁴ Įvairūs šaltiniai.
- ⁸⁵ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁶ Ibid; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁷ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁸ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁸⁹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹⁰ Ibid; <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹¹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ V. Ambraso ir B. Šergalios 1944 m. rugsėjo 2 d. apklausos protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44405/3, l. 6, 51.
- ⁹⁴ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 6.
- ⁹⁵ Įvairūs šaltiniai.
- ⁹⁶ Ibid.
- ⁹⁷ J. Cigano 1944 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1618/3, l. 13.
- ⁹⁸ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ⁹⁹ Ibid.
- ¹⁰⁰ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. ir A. Gudaičio 1945 m. liepos 3 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 27, 85.
- ¹⁰¹ V. Krivaičio 1963 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47318, l. 117.
- ¹⁰² V. Ambraso 1944 m. rugsėjo 9 d. apklausos protokolas, ibid., b. 44405/3, l. 13.
- ¹⁰³ *Vilkaviškio rajono (buvusios apskrities) 1918–1920 metų Lietuvos kariuomenės savanorių vardynas*, Vilkaviškis, 1998, p. 30.
- ¹⁰⁴ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹⁰⁵ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 27.
- ¹⁰⁶ Žudynių vietos schema, ibid., b. 47318, l. 149.
- ¹⁰⁷ Įvairūs šaltiniai.
- ¹⁰⁸ J. Ramanausko 1946 m. lapkričio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8789/3, l. 15–16.
- ¹⁰⁹ J. Ramanausko 1947 m. vasario 11 d. apklausos protokolas, ibid., l. 82–84.
- ¹¹⁰ P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 27.
- ¹¹¹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹¹² J. Daniliausko 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 12; P. Burago 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 26.
- ¹¹³ A. Totoraičio 1944 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 27.
- ¹¹⁴ K. Kaminsko ir J. Štrimačio 1963 m. gegužės 25 d. akistatos protokolas, ibid., b. 47318, l. 146.
- ¹¹⁵ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹¹⁶ Žudynių vietos schema, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47318, l. 149.
- ¹¹⁷ Įvairūs šaltiniai.
- ¹¹⁸ K. Kaminsko 1963 m. gegužės 15 d. ir J. Štūros 1963 m. gegužės 23 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47318, l. 65, 124.
- ¹¹⁹ Įvairūs šaltiniai.
- ¹²⁰ J. Štūros 1963 m. gegužės 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47318, l. 124.
- ¹²¹ K. Kaminsko 1963 m. gegužės 15 d. apklausos protokolas, ibid., l. 66.
- ¹²² „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹²³ M. Gričėnienės 1944 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4471, l. 32.
- ¹²⁴ F. Venskutonio 1944 m. rugsėjo 29 d. ir A. Totoraičio 1944 m. lapkričio 3 d. apklausų protokolai, ibid., l. 20.
- ¹²⁵ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com/http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).
- ¹²⁶ Ibid.
- ¹²⁷ Vilkaviškio policijos nuovados 1941 m. lapkričio 25 d. raštas Pagrandų seniūnijos seniūnui, LCVA, f. R-646, ap. 1, b. 1, l. 6.
- ¹²⁸ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai*, Vilnius, 2000, p. 159.
- ¹²⁹ Suvestinės žinios apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, Vilnius, 1965, p. 135.
- ¹³⁰ A. Kirkilovskio 1944 m. rugsėjo 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7609/3, l. 10.
- ¹³¹ <http://www.pilviskiai.lt> (J. Rosino tekstas).

¹³² „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com>.

¹³³ S. Buchaveckas, „Lietuvos inteligentijos vaidmuo gelbstint žydus nacių okupacijos metais“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 14, 1999, p. 237.

¹³⁴ *Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944)*, Vilnius, 2001, p. 304.

¹³⁵ Ibid.; J. Rimašauskas, *Žydų gelbėtojai*, Vilnius, 2008, p. 120.

¹³⁶ Ibid., p. 121.

¹³⁷ T. Aprejaskajos 1944 m. rugpjūčio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41830/3, l. 7; M. Uleckienės 1959 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4905/3, l. 181.

¹³⁸ *Išgelbėję pasaulį...*, p. 304.

¹³⁹ „Pilvishok“, <http://webcache.googleusercontent.com>.

¹⁴⁰ *Išgelbėję pasaulį...*, p. 304.

¹⁴¹ D. Pakalniškis, „Pilviškėčiai pagerbė fašizmo aukas“, *Pergalė*, 1963, spalio 14.

¹⁴² *Lietuvių enciklopedija*, t. 22, p. 543.

¹⁴³ Ibid.; *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 429.

¹⁴⁴ A. Kirkilovskio 1945 m. balandžio 4 d. liudijimas, LCVA, f. MK-1, b. 14, l. 52.

¹⁴⁵ Suvestiniai duomenys apie nustatytas Vilkaiviškio apskrityje SSRS piliečiams vokiškųjų fašistinių nusikaltėlių padarytas piktadarybes, 1945 m. balandžio 12 d., ibid., l. 3.

¹⁴⁶ J. Kalinausko ir V. Kučinsko 1945 m. balandžio 7 d. liudijimai, ibid., l. 30, 64.

¹⁴⁷ M. Vaišnorienės ir A. Kirkilovskio 1945 m. balandžio 4 d. liudijimai, ibid., l. 50, 52.

¹⁴⁸ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 8, Vilnius, 1981, p. 627; *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 1987, p. 381; A. Miškinis, op. cit., p. 419.

¹⁴⁹ *Mūsų Lietuva*, t. 4, p. 431.

¹⁵⁰ Vilkaiviškio apskrities vykdomojo komiteto pažyma, 1948 m., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 16006/3, l. 149.

¹⁵¹ Ypatingosios valstybinės komisijos pranešimo išrašas, 1963 m., ibid., b. 47318/3, l. 160.

¹⁵² D. Pakalniškis, op. cit.

¹⁵³ „Mass Murder Sites and Dates“, Lietuvos žydų Izraelyje asociacijos interneto svetainė.

¹⁵⁴ A. Feinbergo ir J. Ramanausko 1947 m. vasario 4 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8789/3, l. 159.

¹⁵⁵ J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 7.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ A. Gudaičio 1944 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, ibid., b. 9962/3, l. 31.

¹⁵⁸ [vairūs šaltiniai.

¹⁵⁹ A. Totoraičio 1944 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, ibid., b. 4471/3, l. 113.

¹⁶⁰ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 13.

¹⁶¹ A. Gudaičio 1944 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9962/3, l. 29.

¹⁶² J. Besaspario 1944 m. rugsėjo 5 d. apklausos protokolas, ibid., b. 7609/3, l. 7.

¹⁶³ G. Marijaitės 1944 m. gruodžio 14 d. apklausos parodymai, ibid., l. 37.

¹⁶⁴ G. Lurytės ir M. Petraitienės apklausos protokolai, ibid., b. P-18071, l. 103–104.

¹⁶⁵ K. Girnius, „1941 m. sukilimas nevienareikšmis, bet labai svarbus“, *www.delfi.lt*, 2011, birželio 22.

¹⁶⁶ M. Uleckienės 1959 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44905, l. 181; R. Kirvelaitytės-Prudnikovos 1998 m. spalio 14 d. paaiškinimas Vilkaiviškio rajono vyriausiajam prokurorui, ibid., b. 4269/3, l. 463.

Gauta 2011 10 04
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

THE HOLOCAUST IN VILKAVIŠKIS COUNTY:
THE FATE OF PILVIŠKIAI JEWISH COMMUNITY IN 1941

Summary

Until summer 1941, Pilviškiai was one of the important locations populated with Litvaks (Lithuanian Jews) in Užnemunė (the area on the left bank of the River Nemunas) and in Vilkaiviškis County. From the 18th century, Jews in Pilviškiai had engaged in their traditional businesses and culture and between the middle of the 19th century and beginning of the 20th century, were the biggest population group in the city. They were well known as trade intermediaries between the Russian governorates and Germany. Sales mediation conditions deteriorated after WWI, when the political map of Eastern and Central Europe changed and Poles occupied Vilnius. However, ties with Germany continued to be close. In addition to trade, the Jews of Pilviškiai focused both their energy and financial resources on local industry, electric power stations, agriculture, and activities for the modernisation of the town. An exclusive phenomenon of Pilviškiai was the model Kibbutz. After the Jews had gained experience with the Kibbutz there, they moved to Arab populated Palestine to lay the foundation for the Jewish state. Many Jews from Pilviškiai emigrated to the USA. At the beginning of the 1940s, around 100 Jews drawn from the Suwalki Region joined the Jewish community of Pilviškiai. In 1940, therefore, the population of Jews in Pilviškiai was over 1,000. During the first occupation of Bolsheviks (1940–1941), they suffered as much as the Lithuanians did and were also deported. The majority of local Germans were repatriated to Germany in 1941.

At the outbreak of the war between Germany and the Soviet Union, the Catholic Church and some of the Jewish buildings in Pilviškiai were burned down. As a result, a significant number of Jews moved to rural areas, to the farms. On 23 June 1941, the Wehrmacht army entered Pilviškiai; on the same day a German anti-Semite shot the Jew, Hertcel Lurija. Of the arrested Soviet activists, at least two were Jewish – and survived the Nazi occupation. Discriminatory clauses were published on 28 June. The Nazis did not succeed in using local protection units (national activists) for the persecution of Jews; these units had been formed at the beginning of the war and the June uprising to protect the residents and their property against demoralised Red Army soldiers. As a result the military commandant of Pilviškiai, Kramer, and the troops of Tilsit operational unit had to avail of the help of a random pro Nazi collaborator. It was planned to kill all the Jewish men of Pilviškiai (and those elsewhere in Vilkaiviškis County) as early as July. However,

the Nazi operational forces were prevented from carrying out their plan, because the military authorities used Jews as workers required by the Wehrmacht (for making clothes, footwear). The Jew Laibel Ziberg managed the reconstruction of the Tigras Factory (or one of its workshops). The Jews were allowed to form a council consisting of four men. The regime softened its attitude towards them, the situation improved (food was supplied and there were no further tortures). However, it deteriorated again with the arrival of the new commandant Martin. There wasn't a typical ghetto in Pilviškiai. The men, who were condemned to death, were kept in a barn for two days. Most of the Jewish men were shot on 29 August 1941 near Baltrušiai Village (2–2.5 km from Pilviškiai) (300–350 dead, of which around 20 girls who belonged to the Comsomol organisation) and women and children – on 15 September (550–600 people). It was mainly German killers, brought from Vilkaiviškis, who carried out the mass execution of Jewish people. After the massacre, only those Jewish workers who produced for the Wehrmacht remained alive (around 80 people, perhaps members of their family), and a score or so of those hiding in the homes of local residents. Groups of Jews from Pilviškiai were also drawn to the ghettos of Vilkaiviškis, Marijampolė, and Kaunas as well as other places of detention. There is evidence that on 14 November 1941, Germans killed 40 Jews in a location 4 km from Pilviškiai. It is hard to be certain, but, between 1941 and 1945, about 10% of the 1940-strong Jewish community members of Pilviškiai managed to escape (with those who moved east from the German-Soviet frontline).

The criminal files of local men drawn into the Holocaust are extensive, yet very controversial; they contain a number of forged and unreliable testimonies. The Soviet repressive machine often passed stricter sentences for “treason”, detention of soviet activists or Red Army soldiers, etc. than for involvement in the massacre of Jews. The majority of the 30–40 residents of Pilviškiai who were forced into the Nazi practices were guards of the persecuted Jews and only some of them tortured and killed their neighbour Jews. A more detailed reconstruction of the Jewish Holocaust in Pilviškiai (and in Užnemunė) could be possible by examining the sources on the activities of the Tilsit operational squad in 1941 that are to be mostly found in archives abroad.